ВАГИФ ӘБДҮЛГАСЫМОВ

АНСАМБЛ ВӘ ОРКЕСТРЛӘРДӘ ТАРЫН ЈЕРИ

БАКЫ — 1994

ВАГИФ ӘБДҮЛГАСЫМОВ

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил назирлијинин 15 ијул 1994-чү ил тарихли 453 № ли әмри илә тәсдиг едилмишдир.

АНСАМБЛ ВӘ ОРКЕСТРЛӘРДӘ ТАРЫН ЈЕРИ

БАКЫ – 1994

ЕЛМИ РЕДАКТОРУ :
МӘММӘДАҒА КӘРИМОВ
/ Сәнәтшүнаслыг намизәди,досент /

РӘ"ЈЧИЛӘР :
СҮЛЕЈМАН ӘЛӘСКӘРОВ
/ Республиканын халг артисти,профессор /

ӘҺМӘД ИСАЗАДӘ
/ Республиканын әмәкдар елм хадими,
сәнәтшүнаслыг доктору,профессор /

АҒАВЕРДИ ПАШАЈЕВ
/ Досент /

Бу вәсаит Консерваторијада вә орта ихтисас мусиги мәктәбләриндә тәдрис олунан ихтисас, ифачылыг тарихи,ансамбл вә оркестрләшдирмә фәнләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Һазырки вәсаит ики фәсилдән ибарәтдир. Белә ки, биринчи фәсилдә тарын сазәндә үчлүјүндә вә чох тәркибли ансамблларда [illegible],онун соло вә оркестр аләти кими халг мусиги јарадычылығында ролу вә јери арашдырылыр.

Икинчи фәсилдә исә тарын симфоник оркестр тәркибинә дахил едилмәси [illegible] нәзәр салыныр, бәстәкар әсәрләриндә [illegible] оркестрдә соло сәсләндирилмә хүсусијјәтләри [illegible] олунур.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

ТАР АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧАЛҒЫ АЛӘТЛӘРИ АНСАМБЛ ВӘ ОРКЕСТРЛӘРИНДӘ

Азәрбајҹан мусигисинин тәблиғиндә вә инкишафында тарын бөјүк ролу вардыр.

Тар шифаһи ән"әнәјә әсасланан профессионал мусигимиздә, онун әсас голу олан классик муғам сәнәтиндә хүсуси әһәмијјәт дашыјыр. Муғамын инструментал, вокал-инструментал формаларында бу мусиги аләтиндән чох кениш истифадә олунур.

Соло вә мүшајәтчи аләт кими тарын мүхтәлиф тәркибли Азәрбајҹан халг чалғы аләтләри ансамблларында, оркестрләриндә хүсуси, Азәрбајҹан бәстәкарларынын опера, балет, оперетта, мусигили комедија вә бу кими сәһнә әсәрләринин партитураларында өз јери вардыр.

Ону да гејд етмәлијик ки, тар Азәрбајҹан бәстәкарларынын јарадычылығында јахындан иштирак едир. Белә ки, бәстәкарларымыз бу мусиги аләтинин бәдии вә техники имканларыны нәзәрә алараг тар үчүн бир сыра кичик вә ири һәҹмли / тар илә фортепиано, тар илә халг чалғы аләтләри ансамбл вә оркестрләри, тар илә симфоник оркестр үчүн / оржинал пјесләр, сонатина, соната, поема вә "консерт"ләр јазмышлар.

Биз бу јазымызда исә тарын халг чалғы аләтләри ансамбл вә оркестрләрдәки фәалијјәтиндән сөһбәт ачаҹағыг.

Тар һәлә гәдим заманлардан бу күнүмүзә гәдәр апарыҹы бир мусиги аләти кими мүхтәлиф тәркибли халг чалғы аләтләри ансамблларында истифадә едилмишдир. Онун гәдим дөврләрдәки фәалијјәти һагда Орта әсрләрдә јашамыш мәшһур Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләриндә дә кениш сөһбәт ачылыр. Мәсәлән, XI әсрин көркәмли шаири Гәтран Тәбризи "Диван" әсәриндә тарын дикәр мусиги аләтләри илә ансамбл шәклиндә сәсләнмәси белә сәчијјәләнир:

Бүлбүлүн нәғмәси,суларын шырылтысы,
Чәнк,тар вә рүбаб сәсләринә гарышмышдыр.
Булудда илдырымын сәси Һә"дин[I] сәси кимидир.[2]

Јухарыда көрүндүјү кими,һәлә XI әсрдә тар,чәнк вә рүбаб илә хананданы мүшајәт едирмиш.

Тарихи мәнбәләрин вердији мә"луматлардан вә дикәр јазылардан/Бәдәлбәјли Ә.Изаһлы монографик мусиги лүғәти.Бакы.Елм.1969.,Шушински Ф.Азәрбајчан халг мусигичиләри.Бакы.Јазычы.1985.,Әбдүлгасымов В.Азәрбајчан тары.Бакы.Ишыг.1989.,Оганезашвили С.Тар."Дан улдузу"журналы.Бакы.1928.№ 10.с.40./мә"лум олур ки,тар Азәрбајчанда XIX әсрин икинчи јарысындан сонра/тарын көркәмли тарзән Мирзә Садыг Әсәд оғлу тәрәфиндән тәкмилләшдирдији дөврдән/мүхтәлиф тәркибли халг чалғы аләтләри ансамблларындан ајрылыб каманча вә дәфлә/бурада гејд етмәк истәрдик ки,јени јаранмыш ансамблда дәфи ханәндә өзү чалыр,буна көрә дә бу ансамблда дәф дејәндә ханәндәни дә нәзәрә алмаг лазымдыр,һәр икиси бир фердир.[3]/бирләшдирилмишдир. Нәтичәдә,тар,каманча вә ханәндә/дәф/үчлүјү јаранмышдыр.Ону да дејәк ки,халг професионал мусигимизин инкишафында мүстәсна хидмәти олан бу ансамбл мусиги тарихимиздә "сазәндә үчлүјү" кими дә танылыр.

Јени јаранан бу үчлүјүн ортаја чыхмасы өзү дә тәбии һал иди.Чүнки,бу гәдим мусиги аләтләри тәбадүлата уғрамышды,бу

I.Охујан гүшүн адыдыр.
2.Гәтран Тәбризи.Диван.Бакы.Азәрнәшр.1957.с.54.
3.Бә"зән бу ансамблда ханәндә дәф чала билмирсә вә јахуд истәмирсә онда ајрыча дәф чалан дәвәт олунур.

дөврдә исә артыг өз тәкмилләшмә симасыны алмышды.Белә ки, тар вә каманчанын техники имканлары кенишләндирилмиш,тембр вә диапазон чәһәтдән бир-бирилә ујғунлашдырылмышдыр.[I]

Ону да дејәк ки,тар,каманча вә ханәндә үчлүјүнүн јаранмасы вә шөһрәтләнмәси тарын Мирзә Садыг Әсәд оғлу тәрәфиндән реконструксија едилмәсиндән вә кениш јајылмасындан сонра олмушдур.Јә"ни,тарын тәкмилләшдирилмәсинин бу ансамблын мејдана кәлмәсинә бөјүк тә"сири олмушдур.

XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг бу күнүмүзә кими Азәрбајчан ханәндәләри тар,каманча вә дәфин мүшајәтилә охујурлар.Һәлә әсрин әввәлләриндә бу тәркибли ансамблын шөһрәти республикамызын һүдудларындан кәнарларда белә кениш јајылмышды.Бу дөврләрдә тар,каманча вә ханәндә үчлүјүнүн ифасында Варшавада,Кијевдә,Ригада вә дикәр шәһәрләрдә грамафон валларына јазылмыш муғам,тәсниф вә халг маһнылары дедикләримизә көзәл өрнәк ола биләр.[2]

Тәсадүфи дејил ки,бу һагда танынмыш мусигишүнас,алим В.Виноградов "Узејир Гаджибеков и Азербайджанская музыка"китабында белә јазыр:"Азәрбајчан мусиги тарихиндә көзәл ифачыларын адлары горуныб сахланыр,артыг онлар ингилабa гәдәр өзләрини

1.Бунунла әлагәдар олараг каманчаја дөрдүнчү сим артырылмышдыр.
2.Һәмин валлардан бә"зиләрини гејд етмәк истәрдик./Заллар Азәрбајчан республикасы сәсјазма архивиндә сахланылыр.Онлар архив нөмрәләринә көрә гејд олунур./
Чаббар Гарјағды оғлу/ханәндә/,Гурбан Примов /тар/,С.Оганезашвили /каманча/ ансамблынын ифасында "Күрдү-Шаһназ","Хумар" тәснифи /арх. № 757/,"Бајаты-Шираз","Мәчлуң-мәчлун"/арх.№ 668/,"Бисүтун"тәснифи,"Мирзә-Һүсејн секаһы"/арх.№498/,"Османы","Гарганитан"/арх.№497/,"Һејраты"/арх.№500/;
Ислам Абдуллајев/ханәндә,Т.Абдуллајев/тар/,Б.Гараханов/каманча/үчлүјүнүн ифасында "Секаһ Забул","Гүл оглан"/арх.№313/

кестәрмиш вә ифалары һәлә о вахт грамафон валына јазылмышды"[1] В.Винаградов сонра һәмин китабда тар,каманча вә ханәндә үчлүјүнүн ролуну Аврупа ансамбллары илә мүгајисә едәрәк кестәрир ки,"онларын/тар,каманча вә ханәндә үчлүјүнү нәзәрдә тутур-В.Ә./ролуну вә бәдии әһәмијјәтини биринчи дәрәчәли Аврупа ансамблларынын ролу илә мүгајисә етмәк олар".[2]

Тар,каманча вә ханәндә үчлүјүндә тар апарычы вәзифәсини јеринә јетирир.Бу ансамблда әсас рол ојнајан тар мугамын вокал-инструментал жанрында охунан дәсткаһларын мүшајәтиндә ханәндәјә вахтлы-вахтында јол кестәрир,охунан нәфәсләрә,кушәләрә чаваб верир,охуначаг мелодијаны ирәличәдән јада салыр, мугамын вә ја дәсткаһын һиссәләрини низамлајыр,сөзүн әсил мәнасында ханәндәни охутдурур,нечә дејәрләр,бу үчлүјә "дирижорлуг"едир. Фикримизи ајдынлашдырмаг мәгсәдилә ашағыдакы нот нүмунәсинә диггәт јетирәк.Нүмунә Н.Мәммәдовун нота кечүртдүјү "Раст"дәсткаһынын "ма"јә" шө"бәсиндән бир парчадыр./Азәрбајчан мугамы РАСТ дәсткаһы.Сов,Композитор.Москва.1978./

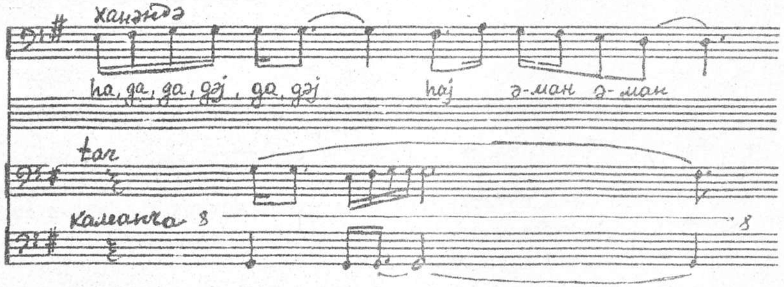

1.В.Виноградов.Үзејир Гаджибеков и Азербајджанскаја музыка. Музгиз.Москва.1938.с.25

2.Јенә орада.с.25.

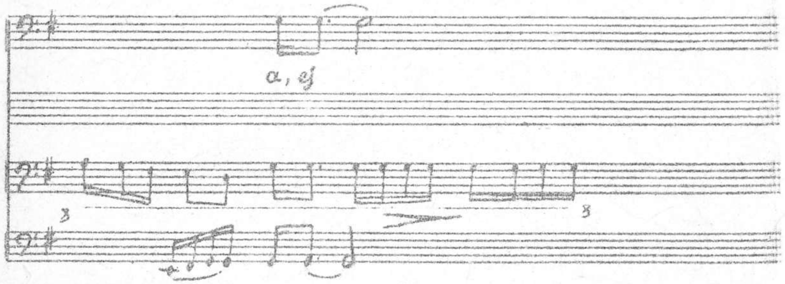

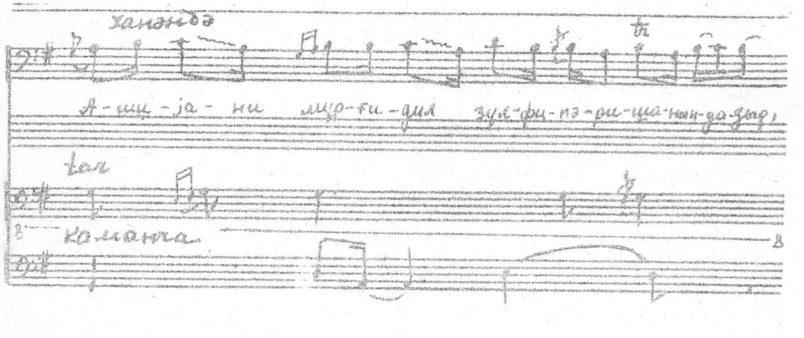

Үчлүкдә тар вә каманчанын ифасы тәкчә мелодија чалмагла мәһдудлашмыр.Онлар ханәндәни мүшајәт едәркән јери кәлдикчә һармоник аккордлардан,полифоник үнсүрләрдән,хүсусилә сәсалты полифонијадан кениш истифадә едир.Ону да дејәк ки,бу үсулдан бу күн дә үчлүк һәртәрәфли тәлгин олунур.Бу мә"нада ашағыдакы кичик мусиги парчасына нәзәр јетирәк.

" Орта - Маһур[I] "

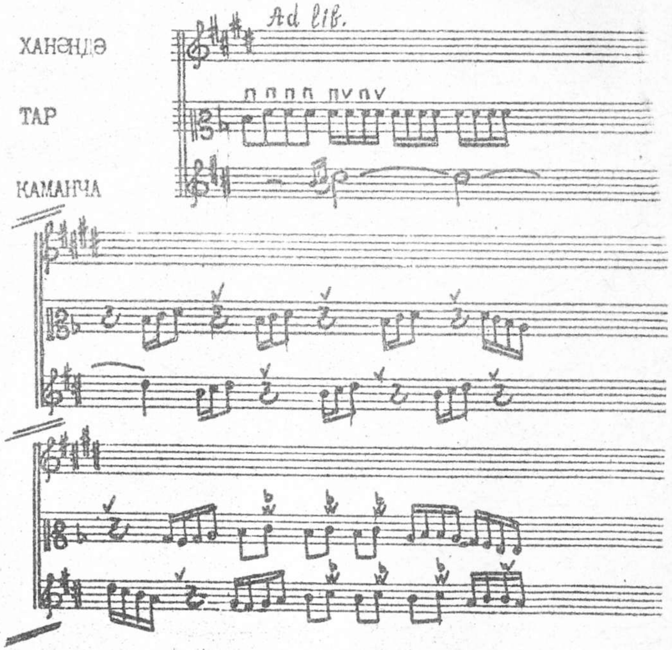

I. Бу мусиги парчасы Азəрбаjчан халг артисти Хан Шушинскинин ифасында грамафон валына jазылмыш "Орта-Маһур" муғамынын "Бəрдашт" вə "Ма"jə" ше"бəлəриндəн көтүрүлмүшдүр.

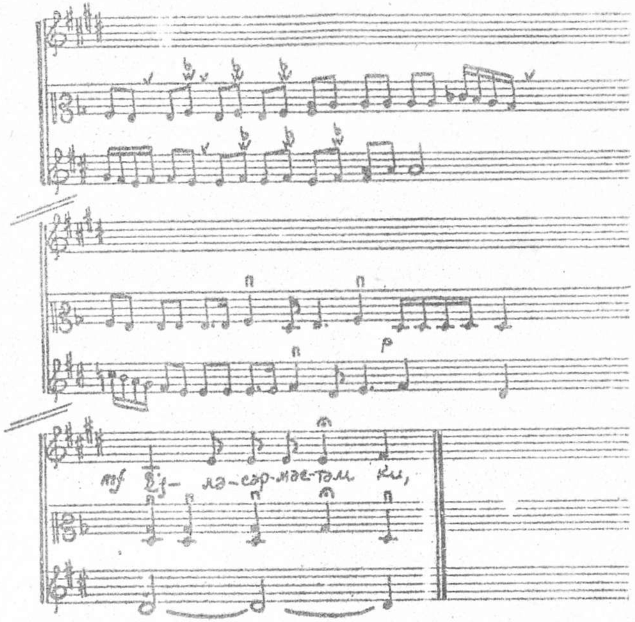

Јери кəлмишкəн, ону да демəлиjик ки, бу тəркибли ансамбл шифаһи ән"ənəjə əсасланан профессионал мусиги жанрларынын əсасы олан вокал-инструментал муғамлардан башга, онун дикəр жанр нүмунəлəри олан зəрби-муғам, дəрамəд, рəнк, тəсниф, диринкə, рəгс, маһны кими өрнəклəрин ифасында вə онларын кениш тəблиғиндə дə əһəмиjjəтли рола маликдир. Бу жанр нүмунəлəринин ифасында да тар өз апарычы ролуна көрə сечилир.

Чох тәәссүфлә гејд етмәк истәрдик ки,бу тәркибли ансамблын кениш фәалијјәт көстәрмәсинә ахыр илләр аз фикир верирләр. Дүздүр јахын вахтлардан бәри бу ишдә бир гәдәр чанланма вардыр,лакин,бу чох аздыр.Бизчә,бу тәркибли ансамблын фәалијјәтини артырмаг вә кенишләндирмәк лазымдыр.Ән әсас она көрә ки, бу ансамблын ифа ән"әнәләри муғам сәнәтимизин бүтүн мәзијјәтләринин ачылмасына кениш шәраит јарадыр.[I]

XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг тар он ики вә даһа чох сајлы ифачылардан ибарәт халг чалғы аләтләри ансамблларында чыхыш едир.О,бурада һәм соло,һәм дә мүшајәтчи аләт кими истифадә олунур.Ону да демәлијик ки,артыг бурада бир дејил,бир нечә нәфәр тарзән иштирак едир,даһа доғрусу,кичик груп тәшкил едир.

Чох сајлы халг чалғы аләтләри ансамблларында тарлар групу үчлүкдә олдуғу кими апарычы груп вәзифәсини көрүр.Ифа заманы бу сәчијјәли ансамблларда тар,охунан вә ја чалынан мелодијаларын әсас тәфсирчиси кими иштирак етмәклә бәрабәр јери кәлдикчә аккордлардан вә чохсәсли полифоник үнсүрләрдән истифадә едир.Ону да дејәк ки,он,он ики вә даһа чох сајлы халг чалғы аләтләри ансамблынын тәркибиндә тарлар,каманчалар групу, бас тар,уд,саз,кларнет,баламан,гармон,зәрб аләтләри,фортепиано иштирак едир.Бу тәркибли ансамбллар халг мусиги нүмунәле-

---

I.Сон илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын халг чалғы аләтләри шө"бәсиндә тар,каманча вә фортепиано аләтләри тәркибиндә үчлүк,дөрдлүк вә бешлик һалда ансамбллар јаранмышдыр.Дәрс просессиндә истифадә олунан бу ансамбллар нотлу ифа принсипинә әсасланыр.Онларын репертуарында Азәрбајчан,рус вә гәрби Авропа бәстәкарларынын әсәрләри кениш јер тутур.

риндән әлавә,Азәрбајчан вә дикәр халгларын бәстәкарлары тәрәфиндән јазылан маһнылары,рәгсләри вә рәгс суиталарыны ифа етмәклә ханәндәләри, маһны тәфсирчиси мүғәннилари мүшајәт едир.Үмумијјәтлә,бу тәркибли ансамблларын халг мусигимизин, бәстәкар јарадычылығынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур.Бу ансамбллардан бә"зиләринин адларыны гејд етмәк јеринә дүшәрди.Мәсәлән,көркәмли тарзәнләримиздән республиканын халг артисти Әһмәд Бакыхановун[I],республиканын әмәкдар артисти Әһсән Дадашовун[2],республиканын әмәкдар артисти Баба Салаһовун[3],республиканын халг артисти Әлаға Гулијевин,әмәкдар инчәсәнәт хадими Ағасы Мәшәдибәјовун рәһбәрлији илә јарадылан халг чалғы аләтләри ансамбллар мусигимизин тәблиғиндә әвәзсиз хидмәтләр көстәрмишләр.Бу ансамбллардан чоху һал-һазырда да бу хејирхаһ ишләрини давам етдирирләр.

1926-чы илдә Азәрбајчанда илк нотсуз халг чалғы аләтләри оркестри јараныр.Оркестрдә тарлар,каманчалар,баламанлар групу илә јанашы дикәр фәрди халг чалғы аләтләри чәмләширди.Бу оркестр муғам дәсткаһларыны,зәрб-муғамларыны вә халг маһны вә рәгсләрини ешитмә јаддашы илә ифа едирди.Азәрбајчан мусигисинин инкишафында мүәјјән хидмәтләри олан бу оркестрдә тарлар апарычы групу вәзифәсини дашымышдыр.Вокал-инструментал муғамларын ифасында тарын ролу даһа габарыг олмушдур.Тар, каманча вә ханәндә үчлүјүдә истифадә олунан бүтүн үсуллардан

I.Республика телевизија вә радиосунун халг чалғы аләтләри ансамблы статусуну дашыјыр.Өлүмүндән сонра бу ансамбл Әһмәд Бакыханов адына адландырылмышдыр.
2.Әһсән Дадашовун өлүмүндән сонра "Хатирә" адыны дашыјыр.
3.Баба Салаһовун өлүмүндән сонра "Араз"адыны дашыјыр.

бурада да истифадә олунмушдур.Лент јазыларындан вә грамафон валларындан өјрәнирик ки,демәк олар ки,бүтүн муғам дәсткаһларында ханәндәни тар вә каманча мүшајәт етмишдир.Көркәмли тарзәнләрдән Һачы Мәммәдов вә Әлиаға Гулијев пешәкар тарзән кими бу оркестрдә бөјүк мәктәб кечмишләр.

Мә"лумдур ки,Үзејир Һачыбәјов I93I-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт радиосунун нәздиндә Азәрбајчан халг чалғы аләтләриндән истифадә едәрәк оркестр тәшкил етмишдир.Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә илк нотлу халг чалғы аләтләри оркестри сајылан бу коллектив дөрд групдан:мизрабла чалынын/тарлар:I-П/,каманла чалынын/каманчалар:I-П/,нәфәслә чалынан/баламанлар:I-П/ вә зәрблә чалынан/дәф,нағара вә фортепиано/ ибарәт иди.Бүтүн Шәргдә тарихи әһәмијјәт кәсб едән бу орестрин мусиги аләтләри тәркиби сонракы дөврләрдә сајы хејли чохалмышдыр.Мүхтәлиф илләрдә оркестрин партитурасына дахил олан аләтләрин тәркиби һал-һазырда бу шәкилдәдир:мизрабла чалынан аләтләр групу-бас тар,тарлар/I-П/,ганун/I-П/,уд/I-П/,саз/I-П/;каманла чалынан аләтләр групу/I-П/;нәфәслә чалынан аләтләр групу-баламан/I-П-Ш-IҮ/,тенор баламан,кларнет,һабој,флејта/I-П/,түтәк /кичик,бөјүк/;зәрблә чалынан аләтләр групу-гоша нағара,кастанет,литавра;контрабас.

Ону да гејд едәк ки,I987-чи илдәбу оркестрә узун илләр башчылыг етмиш,јә"ни,оркестрин бәдии рәһбәри вә баш дирижору вә һәмчинин,онун тәшкилиндә бөјүк әмәји олмуш көркәмли бәстәкар, республиканын халг артисти,дөвләт мүкафатлары лауераты,Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын профессору Сәид Рүстәмовун ады верилмишдир.

Азәрбајчан халг чалғы аләтләри оркестри һагда данышаркән бир мәсәләни дә јада салмаг јеринә дүшәрди.Ү.Һачыбәјов бу оркестри јарадаркән онун көк мәсәләсини чох дүзкүн,мәгсәдјөнлү, мән дејәрдим,узагкөрәнликлә һәлл етмишдир.Илләр кечдикчә онун дүзкүнлүјүнүн әһәмијјәти бир даһа өзүнү көстәрмәкдәдир. Мә"лумдур ки,аләтләримизин көкләри һамысы ејни дејилдир.Буну нәзәрә алан Ү.Һачыбәјов мусиги аләтләримизин классик Азәрбајчан муғам сәнәтинин көк ән"әнәләринә тохунмадан,мәһз онларын натурал көкләрини әсас көтүрәрәк оркестрин партитурасында аләтләр групуну усталыгла чәмләшдирмишдир.Онун бу чәсарәтли вә ағыллы тәшәббүсү Азәрбајчан мусиги тарихиндә бөјүк һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир.

Мизрабла чалынан аләтләр групундан олан тарлар оркестрдә апарычы бөлмә олмагла әсәрләрин ифасында фәал иштирак едир. Белә ки,әсәрләрин тәфсири заманы онун мелодијасыны,һармонија вә палифонијасыны ифа етмәклә мусигинин әсас мәзмунунун ачылмасында хүсуси рол ојнајыр.

Тар,халг чалғы аләтләри оркестриндә һәм мүшајәтчи,һәм дә соло аләт кими чыхыш едәрәк шифаһи ән"әнәјә әсасланан професс[illegible] мусигимизин,Азәрбајчан бәстәкарларынын тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јазылмыш оржинал әсәрләринин ифа вә тәблиғиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Әсасы,гејд етдијимиз кими,Ү.Һачыбәјов тәрәфиндә гојулан Азәрбајчан телевизијасы вә радиосунун халг чалғы аләтләри оркестри јаранандан бәри халг профессионал мусигимизин- муғам дәсткаһларынын вә зәрб-муғамларын,вокал-инструментал вә инструментал муғамларын ифасы оркестрин репертуарында бу күнүмүзә кими давам етмәкдәдир.Хүсуси оларағ Сәид Рүстәмов

Y.Һачыбәјовун тәшәббүсү илә ајры-ајры илләрдә тар,каманча, баламан вә ханәндә илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн бир сыра муғам дәсткаһларыны вә зәрб-муғамыны ишләмишдир.Бунлардан "Забул-сеҝаһ","Бајаты-шираз","Шур","Һумајун" вә саирә муғамлары вә "Һејраты" зәрб-муғамыны көстәрә биләрик.Бу әсәрләрин ифасында оркестр муғамын тәркиб һиссәси олан дәрамәд, рәнк,тәсниф вә диринкиләри,һәмчинин,зәрб-муғамлардакы ритмик хәтти нотла чалыр,ајры-ајры муғам импровизә ше"бәләрини исә тар,каманча,баламан вә ханәндә тәфсир едир.Вокал-инструментал муғам жанрында ханәндәнин ифасында охунан муғам импровизәни әсасән тар каманча илә бирликдә мүшајәт едир.Ханәндәнин импровизә мүшајәтиндә һәмин аләтләр үчлүк ансамблына мәхсус олан ән"әнәви "мүшајәт-етмә" пријомларыны тәтбиг едир.Ону да дејәк ки,бә"зән ханәндә мүшајәтиндә баламан да иштирак едир. Бә"зән вахт исә ханәндәни тар вә јахуд каманча ајрылыгда ханәндәни мүшајәт едәркән баламан онлара "зүј"[I] тутур,тәк-тәк һалларда исә өзү мелодик муғам мүшајәтиндә чалыр.

Јухарыда гејд етдијимиз Азәрбајчан телевизија вә радиосунун халг чалғы аләтләри оркестринин мүшајәтилә классик ханәндәләримиздән Сејид Шушински,Бүлбүл,Зүлфү Адыкөзәлов вә башгалары муғам дәсткаһларыны вә зәрб-муғамлары бөјүк мәһарәтлә охумушлар.Бу ән"әнәни мүасир ханәндәләрдән Сара Гәдимова, Ариф Бабајев,Чанәли Әкбәров,Гәндаб Гулијева вә башгалары давам етдирирләр.

I.Халг мусигичиләри арасында бу термин ишләнир.Мәнасы одур ки,һәр һансы мусиги мелодијасына "орган пункты"кими узун фасиләјли сәслә бир нөв"дәм" тутур.Әсасән муғамын ше"бәләринин истинад пәрдәләринин сәсләрини фасиләсиз чалыр.

Тар,геј етдијимиз нотлу халг чалғы аләтләри оркестринин мүшајәтилә,соло инструментал бир аләт кими,муғам дәсткаһларыны,зәрб-муғамлары да тәфсир едир.Дәсткаһларын вә зәрб-муғамларын халг чалғы аләтләри оркестринин инструментал мүшајәтиндә муғам имровизәләрини тар,чидди ритмә әсасланан инструментал бөлмәләри исә,јә"ни дәрамәд,рәнк,диринкиләри,оркестр ифа едир.Ону да дејәк ки,тарын оркестрин мүшајәтилә ифа етдији муғамлар инструментал муғамлара мәхсус олан тәрздә импровизә олунмушдур.Бу да бир даһа сүбут едир ки,Азәрбајчан муғам ифачылығында инструментал муғам жанры вар вә јүксәк сәвијјәли инкишаф јолу кечмишдир.

Нотлу халг чалғы аләтләри оркестринин лент јазыларындан вә консерт програмларындан мә"лум олур ки,муғам вә зәрб-муғамларын ифасында тара аид олан сололары республиканын әмәкдар артистләри Адил-Кәрај Мәммәдбәјли,Баба Салаһов,Әһсән Дадашов,вә башгалары мәһарәтлә чалмышлар.Бу тарзәнләр муғам ше"бәләрини ифа едәркән кениш импровизә фантазијасы,оријентасија үсулу нүмајиш етдирмишләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки,бизим јухарыда Азәрбајчан телевизија вә радиосунун Сәид Рүстәмов адына халг чалғы аләтләри оркестринә аид сөјләдијимиз бүтүн фикирләр,республиканын бүтүн халг чалғы аләтләри оркестрләринин ифачылығына хасдыр.

Азәрбајчан бәстәкар јарадычылығында халг чалғы аләтләри оркестринин мүшајәтилә тары соло аләт кими көстәрмәк мәгсәдилә бәстәкарларымыз хүсуси әсәрләр јазмыш вә бир чох көчүрмә вә ишләмәләрдә ондан истифадә етмишләр.Бу мәсәләләрә аид олан сәнәдләрдән өјрәнирик ки,тар илә оркестр үчүн оржинал әсәр-

ләрдән әввәл тардан оркестр үчүн көчүрмәләрдә вә ишләмәләрдә истифадә едилмишдир.Бир чох илләр бу тәчрүбәләрдән сонра бәстәкарларымыз тар илә оркестр үчүн оржинал әсәрләр јазмышлар. Бу һагда профессор О.Гулијев белә јазыр:"1932-чи илдә коллективин/республика телевизија вә радиосунун халг чалғы аләтләри оркестри-В.Ә./ифасында даим сәсләнән әсәрләрдән бири дә Ү.Һачыбәјовун "Лејли вә Мәчнун"операсындан "Мәчнунун атасынын аријасы"дыр.Бу көзәл аријаны мүәллиф соло тар вә оркестр үчүн ишләмишдир.Тарын бәдии имканларыны кестәрмәк мәгсәдилә Ү.Һачыбәјов охумаг партијасыны соло тарын ифасында сәсләндирмишдир.

Бу әсәрде соло тар партијасынын илк ифачысы Сәид Рүстәмов олмушдур.

Узун илләр кечмәсинә бахмајараг бу күн белә коллективин репертуарында өзүнә мөһкәм јер тутан һәмин әсәри бир чох керкәмли тарзәнләримиз халг чалғы аләтләри оркестринин мүшајәтилә бөјүк һәвәслә ифа едирләр.

Сонралар Азәрбајчан бәстәкарлары јарадычылыгларында оркестрин мүшајәтилә тарла соло чыхыш едән бир аләт кими кестәрмәк тәчрүбәсиндән кениш истифадә етмишләр.Бәстәкарлардан ... Сәид Рүстәмов,Сүлејман Әләскәров исә тар илә халг чалғы аләтләри үчүн һәр бири ајрылыгда консерт јазмышлар."[I]

1966-чы илдә бәстәкар С.Рүстәмовун,1973-чү вә 1982-чи илләрдә исә С.Әләскәровун,даһа сонра 1981-чи илдә Ч.Чаһанкировун "тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн консерт"әсәрләри мејдана кәлир.Мусиги ичтимаијјәти вә сәнәтсеверләр тәрәфиндән чох марагла гаршыланан бу оржинал әсәрләр 1960-80-чи

I.Огтај Гулијев.Азәрбајчан халг чалғы аләтләри оркестри. Бакы. "Ишыг".1980.с.13-16.

илләрдә тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јазылмыш ән марагл. "консерт"ләр һесаб олунур.

Бу әсәрләрдә бәстәкарлар оркестрин сәсләнмә принсипләриндән истифадә етмәклә тарын оркестрлә чыхыш етмәк габилијјәтинә малик олдуғуну бир даһа сүбут етмәклә ону соло аләт кими нүмајиш етдирмәјә наил олмушлар.Фикримизи даһа кениш изаһ етмәк мәгсәдилә биз бу"консерт"ләрдә биринә,бәстәкар С.Әләскәровун "тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн бир нөмрәли консерт"инә гысача да олса мүрачиәт едәк.[I]

С.Әләскәровун "тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн бир нөмрәли консерт"инин мусигиси сәмими,образлы,үрәјә јатымлы,мүбариз руһлу вә һәм дә садәдир.Бәстәкар истәр тар,истәрсә дә оркестр партијасында Азәрбајчан халг мусиги жанр нүмунәләриндән истифадә едәрәк мусиги фолклоруна хас олан ритмләрдән кениш бәһрәләнмиш вә образларын габарыг кестәрилмәсиндә бәстәкар техникасы илә тарын бәдии вә техники имканларыны усталыгла узлашдыра билмишдир.

Милли колоритлији,мелодик рәнкарәнклији вә никбинлији илә диггәти чәлб едән бу әсәрдә тарын бәдии интонасија имканларындан да истифадә едилир.Бундан башга,әсәрдә солистлә оркестрин гаршылыглы јарышы мараг доғурур.Әсәрин һармонија вә полифонијасы исә консертин ахычы вә мелодик дилинә мүнасиб олараг мәһз доминант түсәслиләрдән вә септаккордлардан,орган пункту,сәсалты контрапункт вә имитасијадан тәшкил олунмушдур.Әсас мәгсәд исә асан вә јадда галан тарын соло мелодијасынын тез гавранылмасына наил олмагдыр.[I]

"Консерт" бир-бири илә тәзад тәшкил едән үч һиссәдән ибa-

I.Әсәрин соло тар партијасынын илк тәфсирчиси республиканын әмәкдар артисти,тарзән Әһсән Дадашов олмушдур/1973-чү ил/.

рәтдир.Биринчи һиссә соната-аллегро/Allegro con fuoco/ формасында јазылмышдыр.Әсәр ики ханәли гыса киришлә башлајыр.Һазырлыг мәгсәдини дашыјан киришдә тар илә оркестрин бир-бири илә енержили аккордларла гаршылыглы суал-чавабы онларын ирәлидәки "јарыш"ларынын чидди олачағыны көстәрир.

Бәстәкар классик "консерт"формасынын ән"әнәләринә садиг галараг експозисијанын мусигисини бир-бирилә тәзад тәшкил едән ики мөвзу әсасында гурмушдур.Баш мөвзу оркестрин ајдын, дәгиг ритмик мүшајәти илә соло тарда башлајыр."Лја" мајәли "Шур" ладында јазылмыш баш мөвзунун биринчи варианты тарын орта рекистринә,ајдын вә тәмиз сәсләнән дипазонуна/I-чи октава боју вә 2-чи октаванын әввәлләри/дүшүр.Бундан истифадә едән бәстәкар баш мөвзунун/до дијез минор/материалында "Шур"муғамынын мусиги чаларларындан истифадә етмәклә ахычы мелодијалар үзә чыхара билмишдир.Даим ирәлијә,инкишафа доғру чан атан баш мөвзу ики чүмләдән ибарәт период формасындадыр.

Әсәрин кириши вә биринчи һиссәсинин баш мөвзусу һагда сөјләнәнләри ачыгламаг мәгсәдилә ашағыдакы нот нүмунәсинә диггәт јетирәк.[I]

I.Бу әсәрдәки нот нүмунәләри партитура шәклиндә верилир.

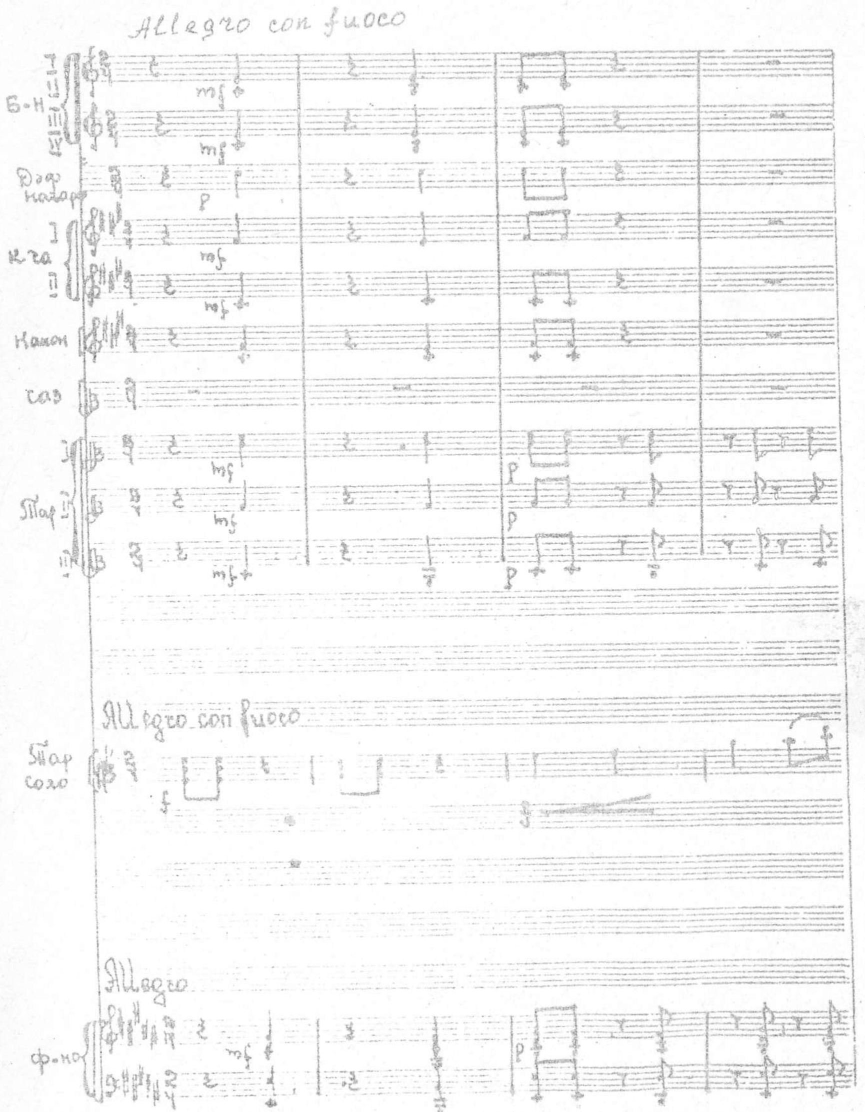

Баш мөвзунун икинчи дәфә тарын ашағы рекистриндә /кичик октаванын диапазон боју вә биринчи октаванын әввәлләри/ ифа олунан тәкрарындан сонра мөвзу вариасија олунмуш шәкилдә оркестрә кечир.Тар партијасындан фәргли олараг мөвзу оркестрдә бир гәдәр дәјишилмиш һалда ифа олунур.Бу дәјишиклик исә мөвзунун " Раст" муғам хүсусијјәтләриндә өзүнү даһа габарыг кестәрмәсинә шәраит јарадыр.Бәстәкар оркестр партијасындакы баш мөвзунун мусигиси илә ејни вахтда тарда ифа олунмаг үчүн контрапункт әһәмијјәтли,"Һүмајун" ладында бәстәләнмиш башга мөвзу ишләдир.Чох марағлы композисија јарадан белә гаршылыглы /оркестр вә тар/сәсләнмә баш мөвзунун инкишафына көмәклик едир вә онда драматиклик јарадыр.

Беләликлә,баш мөвзунун тарда вә вариасија олунмуш һалда оркестрдә ифасы вә һәмчинин,тарын партијасындакы контрапункт "Шур"-"Раст"-"Һүмајун" ладларынын инкишаф даирәсини јарадыр. С.Әләскәровун јарадычылығына хас олан бир чәһәти дә гејд етмәк јеринә дүшәрди.

Бәстәкарлыг сәнәтинә тар чалмагла башлајан С.Әләскәров халг мусигисини,Азәрбајчан муғамларыны дәриндән билән,халг маһны вә муғамларын интонасија чаларларындан,онун ритмик хүсусијјәтләриндән бачарыгла истифадә едән,бу саһәдә Ү.Һачыбәјов бәстәкарлыг мәктәбинин ән"әнәләрини давам етдирән бир бәстәкар кими танынир."Консерт"ин елә илк башланғычында биз бу мүсбәт кејфијјәтләрин шаһиди олуруг.Мәһз бу кејфијјәтләр әсәрин мүкәммәллији вә тарын соло кими нүмајиш етдирилмәси үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Әсас мөвзудан сонра кәлән көмәкчи мөвзу/Andante con moto/ до дијез минор тоналлығында бирбаша тарда соло башлајыр.

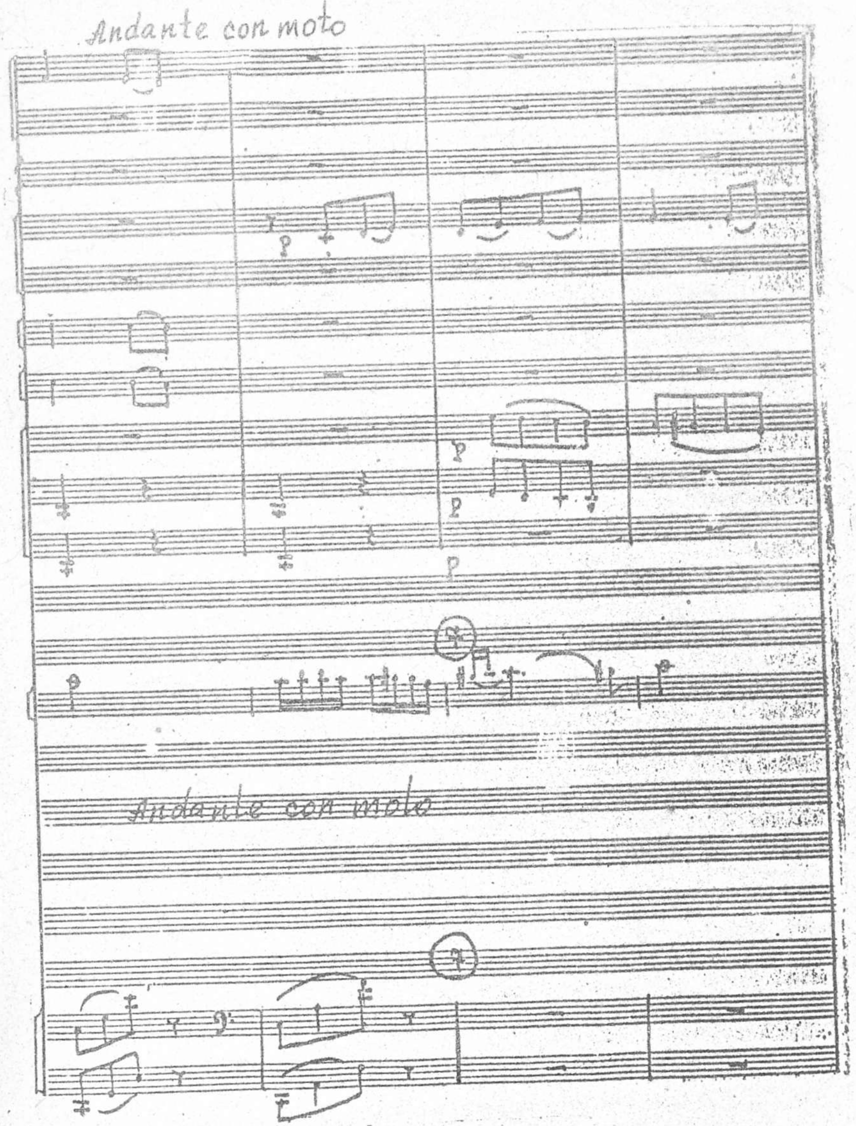

Лирик хасијјәтли мөвзу "Шүштәр" ладындадыр. Мелодијасы сәмими хасијјәтлидир, тарда ајдын вә үрәјә јатымлыдыр, оркестрин мүшајәтиндә хүсусилә өзүнү габарыг көстәрир. Көмәкчи мөвзунун тарда икинчи дәфәки чыхышынын оркестр мүшајәтиндә бәстәкар полифоник үнсүрләрдән истифадә едир. Бу мә"нада лирик, хош мәрамлы Азәрбајчан халг маһныларыны хатырладан көмәкчи мөвзу илә ејни вахтда каманчаларда сәсләнән "Гаја-ты Шираз" муғамынын интонасијалары әсасында бәстәләнмиш контрапункт даһа марагылыдыр. Контрапункт соло тар илә чох һәмаһәнк сәсләнир. Көмәкчи мөвзу һәм хасијјәтчә, һәм тоналлыг, һәм дә лад-мəгам чәһәтчә баш мөвзудан фәргли дир, онунла тәзад тәшкил едир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, көмәкчи мөвзунун лиризми експансија мусигисинә ајдын, сәмими әһвал-руһијјә ашылајыр. Көмәкчи мөвзунун тар вә оркестр партијасында истифадә олунан зәнкин мелодијалар тар партијасында даһа чох өзүнү габарыг көстәрир. Азәрбајчан муғам сәнәтинә мәхсус олан мүхтәлиф тәрзли ифадә манералары чүрбәчүр бәзәк ишарәләри, орнамент үсулу, марагылы штрихләр һесабына өз ифадәлијини хејли артырыр.

Баш вә көмәкчи мөвзунун материалындан истифадә олунан соната аллегро формасынын ишләнмә бөлмәси [8] өз мәзмуну е"тибарилә марагылыдыр. Тембр рәнкарәнклији, полифоник елементләр, лад модулјасијаларындан ирәли кәлән тәзадлар /"Сеҝаһ"-"Шур"-"Шүштәр", "Бајаты-Шираз"/ ону даһа да зәнкинләшдирир.

Ишләнмәнин илк ханәләриндән һисс олунур ки, бу бөлмәдә тәркин әһвал-руһијјәли епизодлар баш верәчәк. Ишләнмәдә мөвзулар тар вә оркестр груплары арасында нөвбәләшир, рәнкарәнк

сәчијјәли гаршылашма, һәм дә бирләшмә өзүнү даһа чох көстәрир. Тарын партијасында аләтин спесифик хүсусијјәтләринә хас олан колоритли аһәнкләрдән, пассажлардан, икигат нотлардан вә мүхтәлиф хасијјәтли штрихләрдән истифадә олунур.

Марагылыдыр ки, бәстәкар репризадан әввәл чалынан каденсијаны Азәрбајчан муғам интонасијалары үзәриндә гурмушдур. Аләтин бәдии вә техники имканларыны нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә каденсијада муғам елементләриндән истифадә етмәк һеч дә тәсадүфү дејилдир. Тарын өзүнәмәхсус ифадә хүсусијјәтләри/"хун", вермәклә "лал бармаг"дан истифадә етмәк, тембр колорити јаратмаг вә с./муғам ифачылығында даһа долғун өзүнү көстәрә билир. Мәһз тар аләтинин сирләринә јахшы бәләд олан мүәллиф, буна көрә каденсијада муғам интонасијаларындан даһа чох бәһрәләнмишдир. Әсас мөвзунун вә ишләнмәдәки ајры-ајры епизодларын елементләриндән истифадә етмәклә, солист "Шур", "Сеҝаһ", "Чаһаргаһ" муғамларынын интонасијалары әсасында јазылмыш каденсијада өз ифачылыг усталығыны вә техники мүкәммәллијини мәһз бу муғамлара мәхсус милли ифачылыг ән"әнәләринә әсасән нүмајиш етдирмәк имканына маликдир. Тарын мүхтәлиф рекистрләриндә $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$ өлчүлү илһамла бәстәләнмиш әлван мелодијалар, аккордлар, марагылы техники пассажлар вә хүсусилә икигат нотларын арпечиовари шәкилдә "хун" вермәклә сәсләндирилмәси, мүхтәлиф штрихләрин, мелизмдән јерли-јериндә истифадә олунмасы каденсијаны зәнкинләшдирмиш вә нәтичәдә аләтин мүкәммәллији, марагылы сәсләнмә хүсусијјәтләри үзә чыхарылмышдыр.

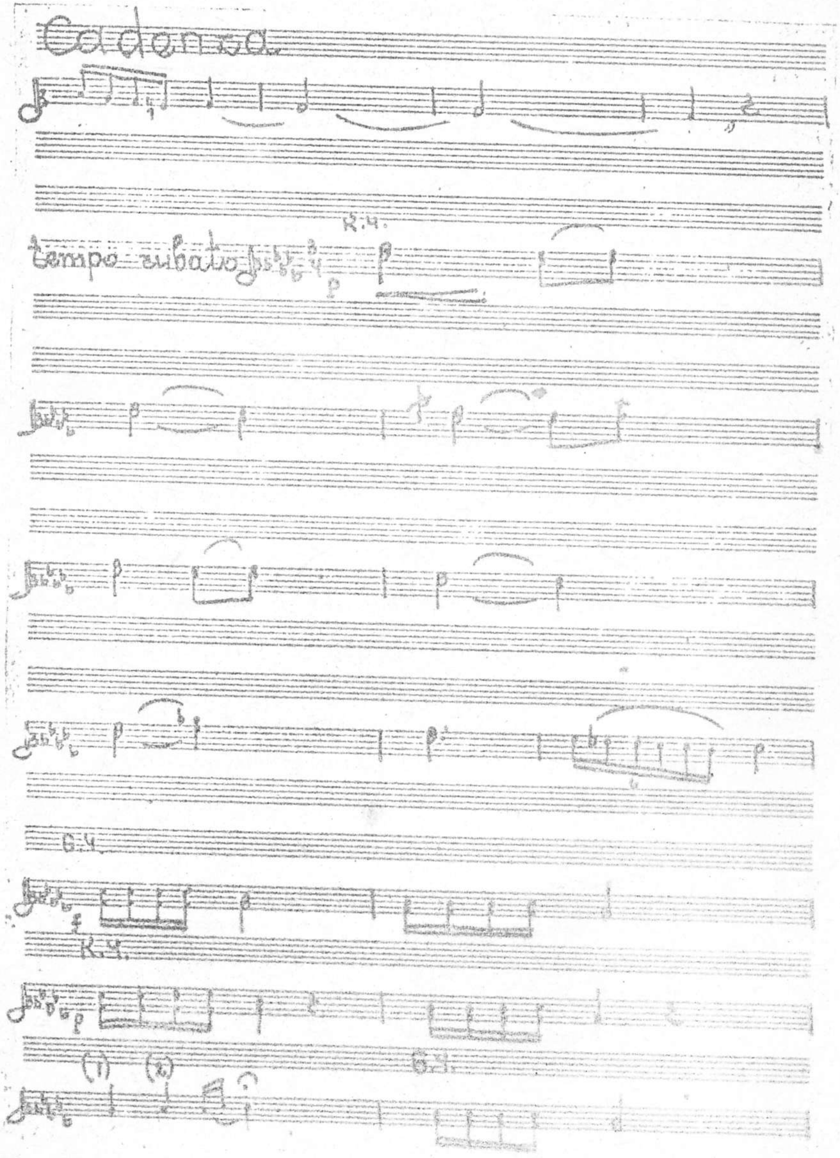

"Консертин" икинчи һиссәси / *Andante* / мүрәккәб үч һиссәли формада јазылмышдыр. Икинчи һиссә дөрд ханәли садә аккордлардан ибарәт кичик киришлә башлајыр, өзү дә "лја" минор тоналлығындадыр. Кириш, соло тарда лирик мәһны сәчијјәли мелодијанын сәсләндирилмәси үчүн арамлы фон јаратмаг әһәмијјәтини дашыјыр. Фортепианонун, каманчаларын вә баламанларын ифасындакы фон јаратмаг мәгсәдини дашыјан, јумшаг, сакит аккордларын мүшајәтилә соло тар бу һиссәнин әсас мөвзусуну башлајыр.

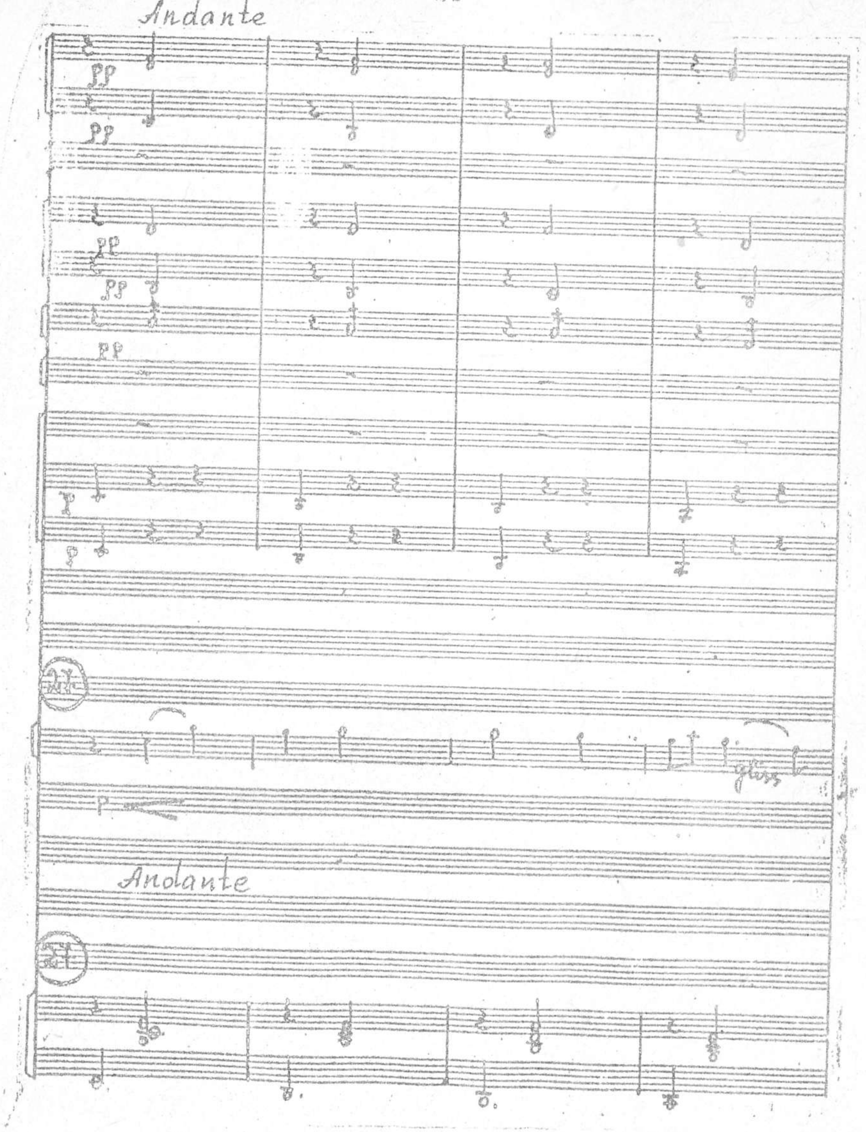

Тарын ајдын,парлаг рекистриндә бәстәләнмиш бу мөвзу үрәјә јатымлығы вә кенишлији илә сечилир.Мәһз буна көрәдир ки,бу мелодија тарда көзәл сәсләнир.Бәстәкар һәмин мелодијанын икинчи дәфә тәкрарында ону вариант кими верир.Тарда ифа олунан әсас мөвзудан сонра биринчи бөлмәнин оркестрдә күчлү тутти һиссәси кәлир [31] .Үчсәсли һәрәкәт принсипинә әсасланан бу һиссәдәки кәркинлик кетдикчә сакитләшир вә биринчи бөлмәнин әсас мөвзусунун икинчи чүмләси,тарын партијасында бир октава ашағы,јенидән сәсләнир.

"Консерт"ин икинчи һиссәсинин орта бөлмәси / Più mosso / [35] бир гәдәр һәјәчанлы вә драматик хасијјәтлидир.Азәрбајчан ашыг сәнәтинә хас олан ритмика,гаршылыглы дејишмә тарын вә оркестрин партијасында өзүнү даһа ајдын көстәрир.Гундан әлавә,бу бөлмәдә ашыг мусигисинин интонасијалары да ешидилир. Бәстәкар орта бөлмә үчүн ики мөвзудан истифадә етмишдир.Өлчүсүнә,ритм вә хасијјәтинә көрә бир-бириндән о гәдәрдә фәргләнмәјән бу мөвзулар лад,тоналлыг чәһәтдән тәзадлыг тәшкил едирләр.

Ља мажор тоналлы биринчи мөвзу "Секаһ" [35] ,ми мажор тоналлы икинчи мөвзу исә "Чаһаркаh","Шуштәр" ладларында бәстәләнмишдир [45] .Ону да дејәк ки,орта һиссәдә тар даһа активдир.

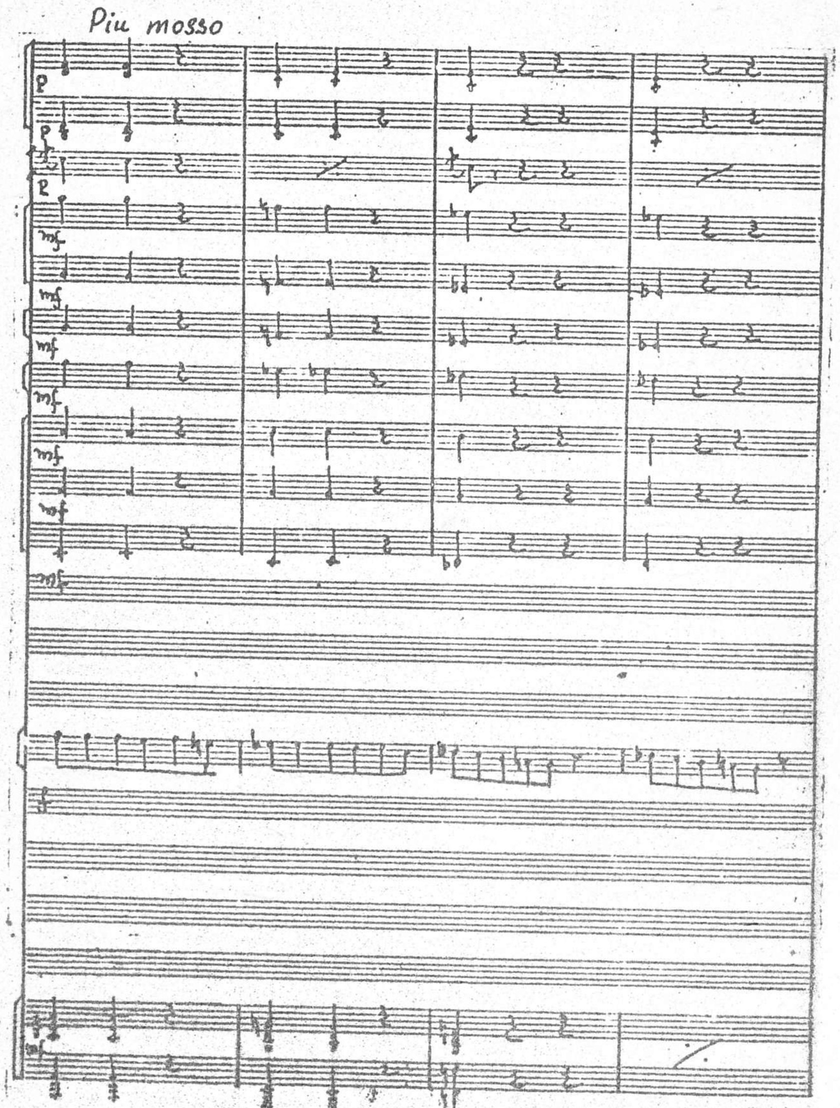

Һәјачанлы орта бөлмәнин мусигисиндән сонра јенидән әввәлки лирик хасијјәтли мөвзу шәрһ едилир.Мөвзу бу дәфә тарда дејил,оркестрдә башлајыр [49] .Тар исә мөвзунун икинчи чүмләсиндә оркестрә гошулур вә мелодијанын вариантыны бир даһа тәкрар едир.

Тәнтәнәли бајрам мусигисини хатырладан үчүнчү һиссә /Allegro-moderato/ рондо формасында /A-B-A-C-A-B-A-кода/ јазылмышдыр.Бу һиссәнин мусигиси ојнаг,шән темпли мелодијаларла самбаллы,долғун мусиги лөвһәләри јарадыр.Никбинлик бу һиссәнин бүтүн бөлмәләринә,онун чүмлә вә ибарәләринә сирајәт етмишдир.

Үчүнчү һиссәнин әввәлиндә оркестрә һәвалә едилмиш рефренин /А/ мусигиси токката руһлудур,динамик әһвал-руһијјә јарадыр.Саз,ганун,тарлар вә каманчаларда ифа олунан рефренин мусигисини нәфәс аләтләри групу вә фортепиано мүшајәт едир.

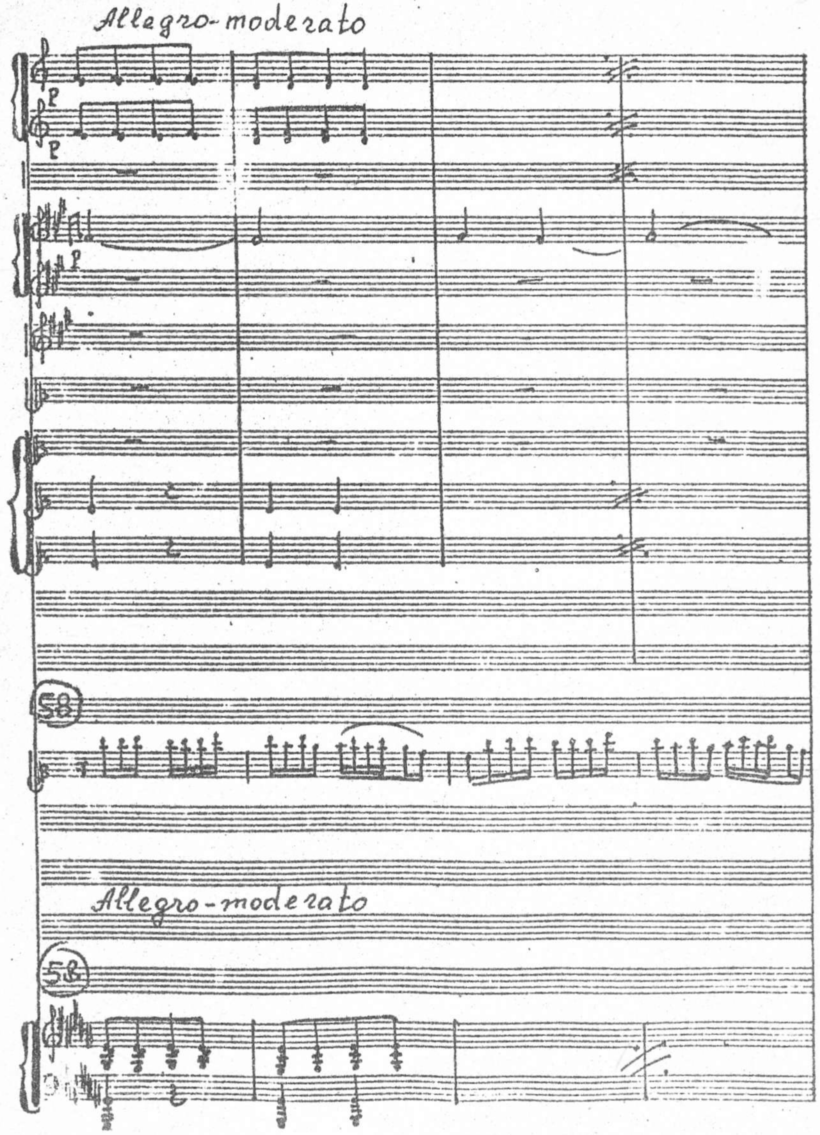

"Лја" мајели "Шур" ладында јазылмыш рефренин оркестр чыхы-
шындан сонра епизод солистин, јә"ни, тарын соло партијасына
кечир [58]. Солист рефренин мелодијасыны чалдыгдан сонра
кичик гаммавари кәзишлә бирбаша рондонун "В" епизодуна ке-
чир. "В" епизоду өз ифачылыг бахымындан һәллини тарын соло
партијасында тапыр. Тарын соло партијасында "В" епизоду сәс-
ләндириләркән оркестрин мүшајәтиндә ритмик сечиҹјәли, арамлы
сәккизликләрлә секунда вә терсијаны бирләшдирән сәсләшмәдән
истифадә олунур. "В" епизодунун тарда икинчи дәфә тәкрары
заманы фортепиано вә азлар ону унисон һалда тәглид едирләр.

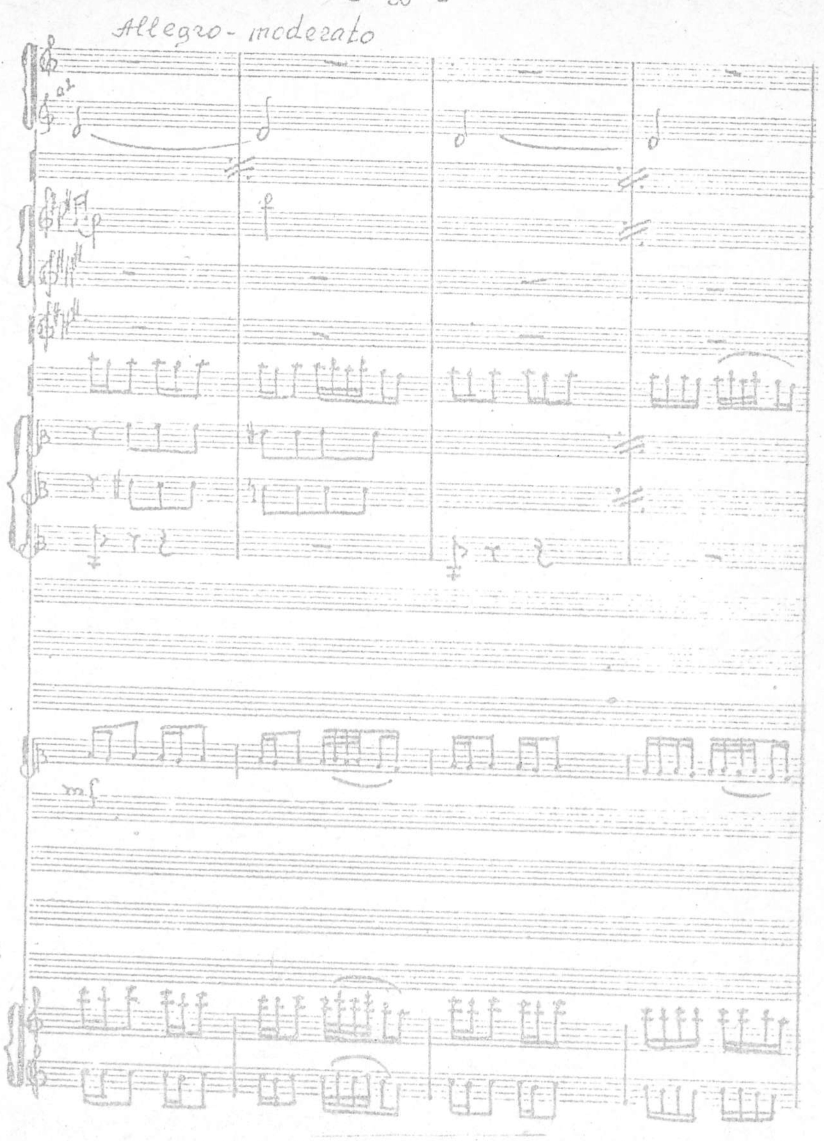

Рондонун сонракы инкишафында оркестрдә тарын секвенсијалы суал-чаваб диалоглары әсас јер тутур.Бу диалогларда оркестрин мусигиси үчсәсли аккордларла зәнкинләшир.Инкишаф принсипли тар вә оркестр диалогларындан сонра јенидән рефрен кәлир. Онун ифасы исә соло тара һәвалә едилир.Рефрен епизодундан сонра кәлән соло тарын дөрд ханәли мелодик модулјасијасы "С" епизодунун јаранмасында мүһүм рол ојнајыр."Шуштәр"мугамынын "тәркиб" ше"бәсинә әсасланан "С" епизоду биринчи дәфә оркестрә/каманчаларын вә фортепианонун/ верилир,тарлар,баламанлар, саз вә ганун доминант үчсәслији вә септаккордларла ону мүшајәт едирләр.

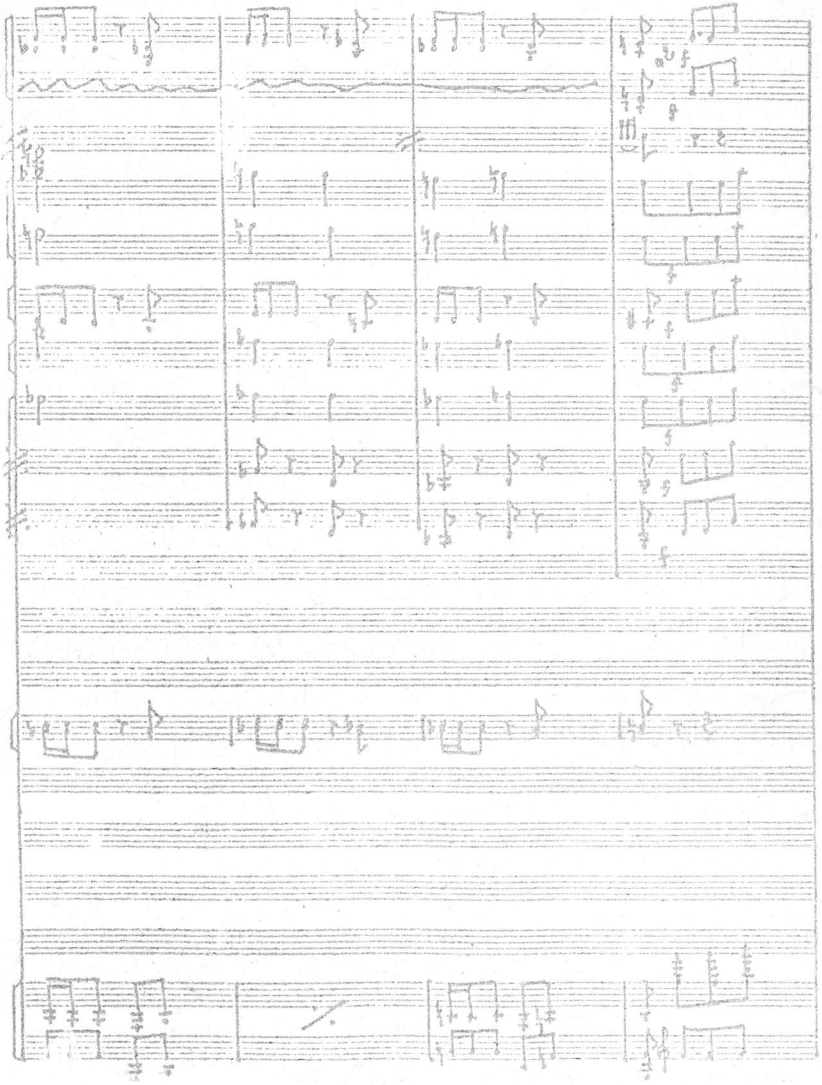

Һармоники вә интонасија чәһәтинчә сечилән "С" епизоду икинчи дәфә ики вә үч гат нотларла /meno mosso/ солистин ифасында сәсләнәрәк јенидән оркестрин ихтијарына верилир /Piu mosso/. "С" епизодунун сәчијјәләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнајан соло тарын, фортепианонун, баламанларын, каманчаларын вә ганунун кәркин, дәгиг ритмли чалғылары партитурада өз әксини тапмышдыр. "С" епизодундан сонра јенидән рефрен-"А" епизоду тарда ики дәфә тәкрар олунур.

"Консерт" жанрынын ән"әнәви хүсусијјәтләриндән олан тар илә оркестр арасында диалоглар јаратмаг кими принсип үчүнчү һиссәнин сонунда өзүнү габарыг көстәрир. Оркестрлә солист арасында јарышы хатырладан диалогларла бәрабәр "В" вә "А" епизодларынын сонунчу дәфә ифасы соло тарын өһдәсинә дүшүр.

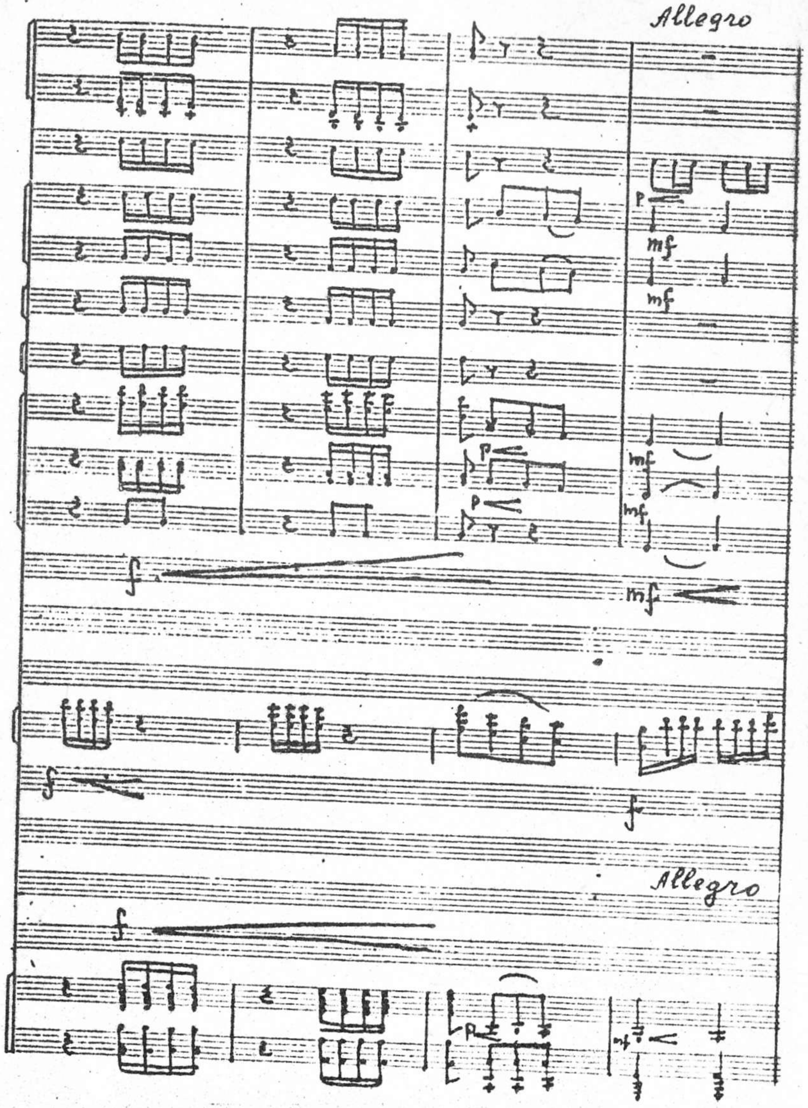

"Консерт"ин бүтүн үч һиссәсиндә өзүнү габарыг көстәрән ритмик формула- - финалын кодасы үчүн даһа сәчијјәвидир."Шур" ладында јазылмыш финал солист вә бүтүн оркестрин ифасында шән әһвал-руһијјәли вә әзәмәтли аккордларла битир.

С.Әләскәровун"тар илә Азәрбајҹан халг чалғы аләтләри оркестри үчүн бир нөмрәли консерт"и республиканын дикәр халг чалғы аләтләри оркестрләринин вә орта ихтисас мусиги мәктәбләринин вә Ү.Һаҹыбәјов адына Азәрбајҹан дөвләт Консерваторијасынын халг чалғы аләтләри шө"бәсинин репертуарында өзүнә меһкәм јер тутмушдур.Бу әсәр тар илә камера оркестри,тар илә рус халг чалғы аләтләри оркестри үчүн дә ишләнмиш вә Г.Гарајев адына Азәрбајҹан камера,Үмумиттифаг /Һал-һазырда Русија/ телевизија вә радиосунун Академик рус халг чалғы аләтләри оркестрләринин репертуарларына дахил едилмишдир.

Јухарыда гыса тәһлил етдијимиз консерт көркәмли тарзәнләрдән Әһсән Дадашовун вә халг артисти Рамиз Гулијевин ифасында лентә јазылараг көчмиш Үмумиттифаг вә Азәрбајҹан радио вә телевизијасынын мусиги фондунда лајигли јер тутур.

С.Әләскәровун бир нөмрәли консертиндән әлавә онун ики нөмрәли ,Ч.Ҹаһанкировун вә С.Рүстәмовун "тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн консерт" әсәрләри Азәрбајҹан телевизијасы вә радиосунун халг чалғы аләтләри оркестринин репертуарына,Ү.Һаҹыбәјов адына дөвләт Консерваторијасынын вә республика орта ихтисас мусиги мәктәбләринин ихтисас вә оркестр дәрсләринин програмларына да дахил едилмишдир.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ТАРЫН СИМФОНИК ОРКЕСТРЛӘ СОЛО ИФАСЫНЫН БӘ"ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ТАРЫН СИМФОНИК ОРКЕСТРЛӘ СОЛО ИФАСЫНЫН БӘ"ЗИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Тарын симфоник оркестрлə илк дəфə сəслəндирилмəси Үзејир Һачыбəјовун " Лејли вə Мəчнун " операсы илə бағлыдыр.

Мə"лумдур ки,Азəрбајчан опера жанрынын əсасыны муғам опералары тəшкил едир.Бу жанрын јарадычысы бөјүк бəстəкарымыз Ү. Һачыбəјов олмушдур.Онун илк операсы олан " Лејли вə Мəчнун " 1908-чи илдə өз сəһнə тəчəссүмүнү тапмагла Азəрбајчанда опера сəнəтинин əсасы гојулмушдур.Бөјүк шаиримиз Фүзулинин ејни адлы поемасы əсасында јазылан " Лејли вə Мəчнун "операсынын мусигиси əсасəн муғам вə халг маһны вə рəгс јарадычылығындан ибарəтдир.Операнын мусигисинин мəзмунуну нəзəрə алан Ү.Һачыбəјов онун мүшајəтиндə тар алəтиндəн истифадə етмишдир.Мəһз, онун бу алəти операнын партитурасына дахил етмəси тəшəббүсү тарын симфоник оркестрлə илк дəфə сəслəндирилмəсинə сəбəб олур.Бу исə бир əн"əнə кими һал-һазыра кими Азəрбајчан бəстəкарларынын əксəр сəһнə əсəрлəринин партитураларында истифадə едилир.

Ү.Һачыбəјовун вə дикəр Азəрбајчан бəстəкарларынын 1908-чи илдəн башлајараг јаздыглары сəһнə əсəрлəриндə /опера,балет,оперетта,мусигили комедија вə саирə /тардан истифадə етмəсинə...

Ү.Һачыбəјовун вə дикəр Азəрбајчан бəстəкарларынын 1908-чи илдəн башлајараг јаздыглары сəһнə əсəрлəриндə /опера,балет,оперетта,мусигили комедија вə саирə /тардан истифадə езүнү доғрултмуш вə 1950-чи иллəрин əввəллəриндəн башлајараг бəстəкарларымызын тар үчүн бир чох оржинал соло инструментал əсəрлəри јаратмаларына сəбəб олмушдур.

Биз бу фəсилдə тарын симфоник оркестрлə бə"зи ифа хүсусијјəтлəрини көстəрмəк мəгсəдилə Ү.Һачыбəјовун " Лејли вə Мəчнун " муғам операсына вə Һ.Ханмəммəдовун тар илə симфоник оркестр үчүн " консерт"лəринə мурачиəт едəчəјик.

I. ТАР " ЛЕЈЛИ вə МƏЧНУН " ОПЕРАСЫНДА.

XIX əсрдə Азəрбајчанын əдəби һəјаты,муғам сəнəти xејли инкишаф етмиш,Гəрби Авропа өлкəлəринин мəдəнијјəти илə јахындан танышлыг нəтичəсиндə елм,инчəсəнəт прогрессив мəзмун вə характердə тəрəккүл тапмаға башламышдыр.Габагчыл маариф вə мəдəнијјəтə доғру бу инкишаф процеси бəдии əдəбијјатда,мусиги сəнəтиндə јаранан əсəрлəрдə өз əксини тапараг реализм вə хəлгилик принсиплəрини мејдана чыхармышды.

XIX əср Азəрбајчан мəдəнијјəтинə М.Ф.Ахундов,Мирзə Шəфи Вазеһ,Гасым бəј Закир,Һəсəн бəј Зəрдаби,Сејид Əзим Ширвани, Нəчəф бəј Вəзиров,Мирзə Казым бəј,Мирмəһсүн Нəвваб,Мирзə Садыг Əсəд оғлу,Ислам Абдуллајев,Мирзə Əли Əскəр Гарабағи вə башгалары кими сималар вермишдир.

Бу əсрдə мусиги сəнəтиндə даһа чох чанланма олмушду.Артыг онун сəдалары Азəрбајчандан кəнарлара белə чыха билирди. Ү.Һачыбəјов бу мə"нада белə јазырды: "Тарзəн садыгларын,хананəндə əбдүбағыларын,ашыг нəчəфгулуларын адлары вə сəдалары Гафгазын һəр бир јериндə мəшһур олуб,бејнəлмилəл бир маһијјəтдə ад газанмышдыр".[1]

XIX əсрин ичтимаи,сијаси вə мəдəни дəјишикликлəри Азəрбајчанын инкишаф етмиш шəһəрлəриндə өзүнү габарыг шəкилдə көстəрирди.Бу шəһəрлəрдəн бири дə Азəрбајчанын Дағлыг Гарбағ бөлкəсиндə јерлəшəн Шуша иди.

Өз иглиминə,фүсункар тəбиəтинə вə габагчыл мəдəнијјəтинə көрə Шушанын шөһрəти тəкчə Азəрбајчанда дејил,ондан чох-чох

1.Ү.Һачыбəјов.Əсəрлəри.II чилд.Бакы.Азəрб.ЕА.1965.с.204

узаглара јајылмышды.Онун мәдәнијјәти,хүсусилә мусиги вә әдәби сәнәти Гәрби Авропа,рус вә дикәр халгларын танынмыш сәјјаһларынын,әдиб..ринин вә мусигичиләринин диггәтини чәлб етмишдир.

Бу әсрдә Шуша шәһәри бүтүн Гафгазда консерваторија ролуну ојнадығындан јај вахтларн Загафгазијанын һәр јериндән бураја шаирләр,драматурглар,бәстәкарлар,мәшһур театр артистләри вә мусигичиләр топлашараг,театр тамашалары көстәрир,тој шәнликләриндә вә Шәрг консертләриндә иштирак едәрдиләр.[I]

XIX әсрдә Шуша танынмыш тичарәт мәркәзи олмагла бәрабәр мусиги вә поезија саһәсиндә истеʼдадлар мәскәни кими ад чыхармышды.Мәсәлән,бу дөврдә Шушада 95 шаир вә әдиб,22 мусигиштнас,38 хәнәндә,I2 нүсхәбәнд,I9 хәттат,I6 нәггаш,5 астроном,I6 һәким,40-а јахын мүәллим вә саирә олмушдур.[2]

Шуша шәһәриндә јетишән истеʼдадлы сималардан бир чохлары бу дөврдә белә Азәрбајчанда вә ондан кәнар узагларда танынырдылар.Мәсәлән,Г.Б.Закир.М.М.Нәвваб,М.С.Әсәд оғлу,Ч.Гарјағды оғлу,Н.Б.Везиров,Х.Б.Натәван,М.Ч.Әмиров вә башгалары.

Көркәмли рус мусигишүнаси В.Виноградовун Гарабағын ән сәфалы вә көзәл шәһәри олан Шушанын мусиги һәјатына вердији гијмәт марағлыдыр.О јазыр: " Шуша мусигичиләри Азәрбајчан мусиги тарихини јаратмыш вә ону нәинки,өз вәтәнләриндә,һәм дә дикәр өлкәләрдә тәмсил етмишләр".[I]

XIX әсрдә Шушада јаранмыш әдәби-мусиги мәчлисләрини дә

I. Ф.Шушински.Сејид Шушински.Бакы.Азәрб.Театр.Чәм.1966.с.II.

2. Бах."Коммунист" гәзети,8 август I945-чи ил.

гејд етмәк јеринә дүшәрди.

Шушада I872-1910-чу илләрдә " Мәчлиси фәрамушан " вә ја " Мәчлиси-хамушан " / рәһбәри көркәмли мусигишүнас Мирмеһсүн Нәвваб,үзвләри: Һәсәнәли хан Гарадағи,Әсәд оғлу Мирзә Садыг,Һачы Һүсү,Мәшәди Иси,Гарјағды оғлу Чаббар,Фатма ханым Кәминә /, I864-I897-чи илләрдә исә " Мәчлиси - Үнс " / рәһбәри мәшһур Азәрбајчан шаирәси Хуршуд Бану Натаван,үзвләри: М.Ф.Фәна.М.Ә.Неврәс,А.Һ.Јүзбашов,М.Мәмаи вә башгалары / кими әдәби-мусиги мәчлисләри кениш фәалијјәт көстәрмишләр.[I]

Бу мәчлис үзвләри өз фәалијјәтләри дөврүндә мүтәмади олараг муғам мәчлисләри тәшкил едир,мусигили сәһнә әсәрләри тәртибаты јарадырдылар / муғам мусигиси вә классик шаирләрин шеʼрләри вә драмлары әсасында /.

Тарихи мәнбәәләрдән өјрәнирик ки, Шушанын әдәби-мусиги мәчлисләринин көрдүјү әһәмијјәтли ишләрдән бири дә мусигили тамашаларын кениш сәһнә тәчәссүмү тапмасыдыр.Онлардан бири, классик шаиримиз Фүзулинин " Лејли вә Мәчнун " поемасы әсасында сәһнәләшдирилмиш " Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә " мусигили сәһнәчик Шуша әһли тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланараг бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр.Ону да гејд едәк ки, I897-чи илдә тамашаја гојулан[2] бу сәһнәчијин мусиги мәтни вокал-инструметал муғамларындан,сөзләри исә Фүзулинин көстәрилән

I. Бах.Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы.IY чилд.с.545.
Ә.Бедәлбәјли.Мусиги лүғәти.Бакы.1969.с.I5.

2. "Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә" сәһнәчијин тамашаја гојулма тарихи Ү.Һачыбәјова көрә дәгиг көстәрилмир;I897-98-чи илләр кими гејд олунур.Тарихчи Ф.Шушински исә "Чаббар Гарјағды оғлу" китабында бу сәһнәчијин гојулма тарихини I897-чи ил кими јазыр.

есәринин гәзәлләри олмушдур.

Бу тамашанын Азәрбајҹан опера сәнәтинин јаранмасында мүһүм ролу олмушду.Даһи бәстәкарымыз Ү.Һаҹыбәјов өзү бу сәһнәҹикдә иштирак етмишдир.[I] Тамашанын тәәссүраты он үч јашлы Үзејирә о гәдәр тә"сир етмишдир ки,сонралар бу сәпкидә опера јазмаг фикринә дүшүр.О,өзү бу һагда белә јазыр: "Мән опера үзәриндә 1907-ҹи илдән ишләмәјә башламышам / сөһбәт "Лејли вә Мәҹнун" операсындан кедир - В.Ә. / лакин мәндә бу идеја хејли әввәл,тәхминән 1897-1898-ҹи илләрдә,мән он үч јашлы ушаг икән доғма шәһәрим Шушада һәвәскар актјорларын ифасында "Мәҹнун Лејлинин гәбри үстүндә" сәһнәсиндә көрдүкдән сонра јаранмышдыр.

Һәмин сәһнә мәни о гәдәр һәјәҹанландырды ки,бир нечә илләрдән сонра Бакыја кәлиб операја бәнзәр бир шеј јазмаг гәрарына кәлдим.Мән халг јарадыҹылығынын классик нүмунәләри олан муғамлардан мусиги материалы кими истифадә етмәји нәзәрдә тутмушдум.Вәзифәм анҹаг Фүзули поемасынын сөзләринә форма вә мәзмунҹа зәнкин,рәнкарәнк муғамлардан мусиги сечмәк,һадисәләрин драматик планыны ишләјиб һазырламаг иди."[2]

Бүтүн јухарыда сөјләнәнләр көстәрир ки,Ү.Һаҹыбәјовун 1908-ҹи илдә Бакыда мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулан " Лејли вә Мәҹнун " муғам операсы XIX әсрин икинҹи јарысындан сонра Шушада баш верән иҹтимаи,игтисади вә мәдәни дәјишикликләрин тәзаһүрү иди.Узун бир тарихи мәрһәлә кечән мусиги сәнәтимизи инкишафы нәтиҹәсиндә Шуша мусигичиләринин гүввәси илә 1897-ҹи илдә һәмин шәһәрин Хандәмиров театрында тамашаја гојулан "Мәҹнун Лејлинин гәбри үстүндә" мусигили сәһнәҹик опера жанрынын илк рүшејми олмагла,онун тәканвериҹи гүввәси сајылмалы-

---

I.Ү.Һаҹыбәјов.Әсәрләри.II ҹилд.Азәрб.ЕА.Бакы.1965. с.274.

дыр.[I]

Ү.Һаҹыбәјовун "Лејли вә Мәҹнун" операсына кечмәмишдән әввәл биз тарын вә тарлар групунун муғам операларында үмуми вәзифәси һагда чох гыса мә"лумат вермәк истәјирик.

Муғам операларынын партитураларында тар груп кими иштирак етмәклә симфоник оркестрин тәркибиндә оркестр мүгәддәмәләрини, рәгс,марш кими инструментал нөмрәләрини чалыр,сәһнәарасы мусиги епизодларында иштирак едир,хор,соло вокал вә вокал ансамблларынын мүшајәтиндә өзүнү даһа габарыг көстәрир.

Мә"лумдур ки,опера драматуркијасында вокал формаларын хүсуси ролу вардыр.Белә ки,опера идејасынын ачылмасы,онун дахили аләминдән ирәли кәлән мүхтәлиф сәпкили хүсусијјәтләрин үзә чыхарылмасы үчүн вокал охума әсас васитәләрдәндир.Операда исә арија вокал форманын мүһүм саһәсидир.Муғам операларында исә аријаны вокал муғам әвәз едир.Вокал муғам импровизәсиндә исә тар мүстәсна рол ојнајыр.Ону да дејәк ки,муғам операларында тар вокал муғамы мүшајәт едәркән муғам сәнәтинин классик вокал - инструментал формасынын ифа ән"әнәләри демәк олар ки, ејни илә тәкрарланыр.

Тарлар групу муғам операларында симфоник оркестрин тәркибиндә дикәр оркестр аләтләри илә бәрабәр һүгугда иштирак едәрәк муғам партијаларын инкишафына имкан јарадыр.

"Лејли вә Мәҹнун" операсында классик опералардан фәргли олараг тамамланмыш,биткин мусиги формалары - речитативләр,антракт вә с, јохдур.Образларын дахили аләми муғамлар васитәси-

---

I.Бу уғурлу операдан сонра Ү.Һаҹыбәјов "Әсли вә Кәрәм","Рүстәм вә Сөһраб","Шаһ Аббас вә Хуршуд Бану","Һарун вә Лејла" кими муғам опералары,халг дастаны әсасында "Короғлу" шаһ әсәрини,"Аршын мал-алан","О олмасын,бу олсун","Әр вә арвад" оперета вә мусигили комедија тамашаларыны јазмышдыр.

силә верилмишдир. Доғрудур, операда ән"әнәви формалар-мүгәддимә, хорлар, дуэт, трио вә саирә вардыр. Лакин гејд олунан формаларла јанашы, тарын мүшајәти илә охунан муғам парчалары мүһүм рол ојнајыр.

Операда халг мусигимизин дикәр жанрларындан-зәрб муғамлардан, тәсниф, рәнк, халг маһнысы вә рәгсләриндән кениш истифадә едилиб.

" Лејли вә Мәчнун " операсында тарын милли хүсусијјәтә малик тембрини, сәс дүзүмүнү, симфоник оркестрлә узлашма вә хүсуси колорит јаратмаг хүсусијјәтләрини онун мүгәддәмәсиндә көрмәк олар.

Операнын мүгәддәмәсиндә скрипка вә нәфәс аләтләрилә тарлар групунун алт мизрабларла / Y / ифа етдикләри " Һејраты "зәрб-муғамынын мелодијасы дејиләнләр үчүн характерик мисал ола биләр. Ону да гејд едәк ки, бурада тарлар групунун сәсләндирдији мелодијанын терсијаларла ифасы хүсусилә марагдыдыр.

I. Бу операда тарын оркестрдәки ролундан, онун ифа хүсусијјәтләриндән данышаркән әсәрин чап олунмуш партитурасына / Бакы, "Maarif", 1963 /, операнын бүтүнлүкдә граммофон валына көчүрүлмүш вариантына /Мелодија, Тбилиси, 1966/ истинад едилмишдир.

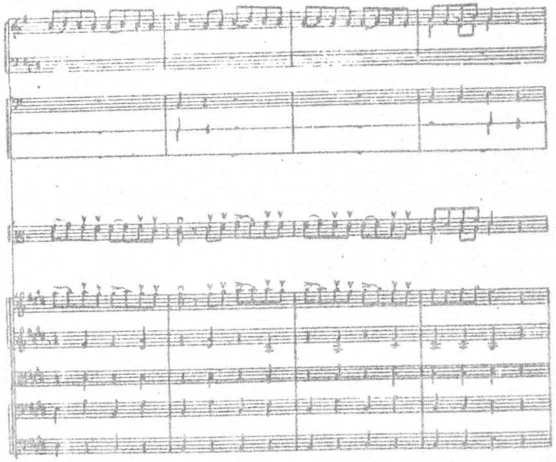

Ону да гејд едәк ки, бәстәкар бурада тардан тәкчә мелодија ифа етмәк үчүн дејил,һәмдә аккордларын,полифоник үнсүрләрин ифасындан да истифадә етмишдир.

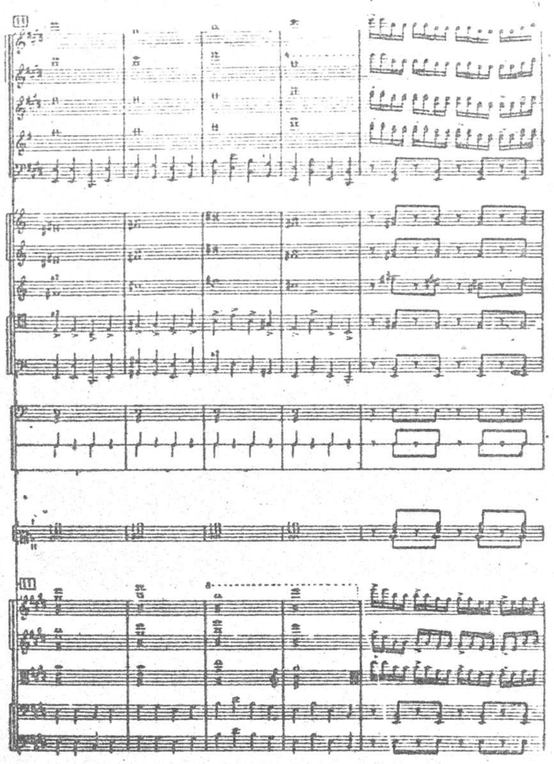

Беләликлә,Ү.Һачыбәјов " Лејли вә Мәчнун " операсынын мүгәддәмәсиндә тарын симфоник оркестрдәки фәалијјәтини нүмајиш етдирмәклә онун кәләчәк сәһнәләрдәки ролуну мүәјјәнләшдирир.

Операнын биринчи пәрдәсиндә мүәллиф Мәчнунун вә Лејлинин илк ифаларыны " Маһур - һинди " муғамы илә кестәрир.Бу вокал ифаларда тар хүсуси рол ојнајыр.Истәр Мәчнуну,истәрсә дә Лејлини мүшајәт едәркән тарзән муғамын вокал импровизәсиндән әлавә онун инструментал ифа чаларларындан кениш истифадә едир.Белә ки,охунан һәр бир күшәни,нәфәси каһ олдуғу кими тәкрар едир,каһ да инструментал импровизә јолу илә ону рәвнәгләндирир,тарын инструментал ифа чаларларына мәхсус олан "хун" вермәк,тәрс мизрабла чалмаг,"глиссандо"вари үсулдан бәһрәләнир.Бу һал бир даһа сүбут едир ки,муғам операларында муғам охумаја мүшајәт муғамын вокал-инструментал формасында олдуғу кими едилир.Бу да,бизчә,классик муғам ифачылығынын ән"әнәләрини сахламаг демәкдир.

Јухарыда дејиләнләри кестәрмәк үчүн Мәчнунун партијасындан / "Маһур - һинди" / бир парчаја диггәт јетирәк.[I]

I.Гејд етмәк истәјирик ки, вокал мусиги нүмунәләри операнын бир гәдәр әввәл кестәрдијимиз грамафон валындан көтүрүлмүшдүр.Лејли ролуну халг артисти Зејнәб Ханларова,Мәчнун ролуну исә халг артисти Ариф Бабајев ифа едирләр.Тарда исә онлары халг артисти Бәһрам Мансуров мүшајәт етмишдир.

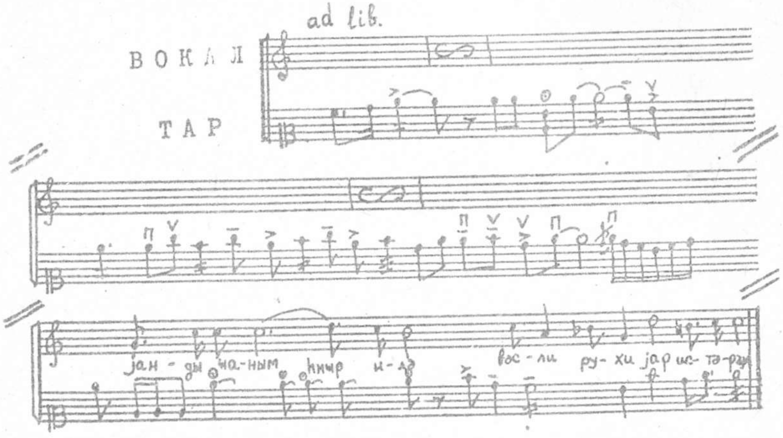

Операнын биринчи һиссәсиндәки " Лејли вә Мәчнунун дуети " сәһнәсиндә " Маһур - һинди " муғамынын " Мүбәриггә " ше"бәсинин мусигисиндән истифадә етмә исә дуетин емоссионал мәзмунуна даһа чох ујғун кәлир.Бу муғам дуетинин мүшајәтиндә тар классик муғам ифачылығына мәхсус олан хүсусијјәтләри даһа кениш нүмајиш етдирир.Белә ифа операнын әсас гәһраманлары олан Лејли вә Мәчнунун драматик сәпкили охумаларына көмәк етмәклә .образларын мә"нәви аләмини үзә чыхарыр.

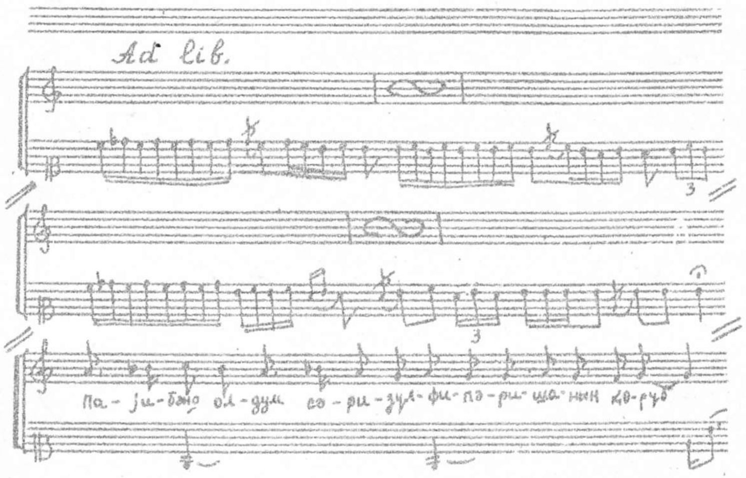

Операнын икинчи пәрдәсиндә " Шур " муғамы хүсуси драматуржи рол ојнајыр.Белә ки,бу һиссәдәки хор сәһнәси,Лејлинин анасынын вә атасынын чыхышы,әрәбләрин хору,елчиләр сәһнәси, онларын муғам дуети,Мәчнунун елчиләринин хору вә Лејлинин атасынын рәдд етмә чавабы "Шур" муғамы әсасында јазылмышдыр. Һәмчинин,бу һиссәнин оркестр мүгәддәмәси,Ибн Сәламын разылығы вә елчиләрин кетмә сәһнәси дә бу муғам үстүндәдир.

Тар икинчи пәрдәнин демәк олар ки,бүтүн сәһнәләриндә иштирак едир вә һадисәләрин инкишафына көмәклик кестәрир.Мәсәлән," Мәчнунун елчиләринин хору " бөлмәсиндәки " Лејлинин атасынын рәдд чавабы "ны мүшајәт едән оркестр мусигисинин габарыглығы тарлар групунун һесабына јаранмышдыр.Бу мәгсәдлә биз ашағыда һәмин сәһнәнин мусигисиндән бир парчаја диггәт едәк.

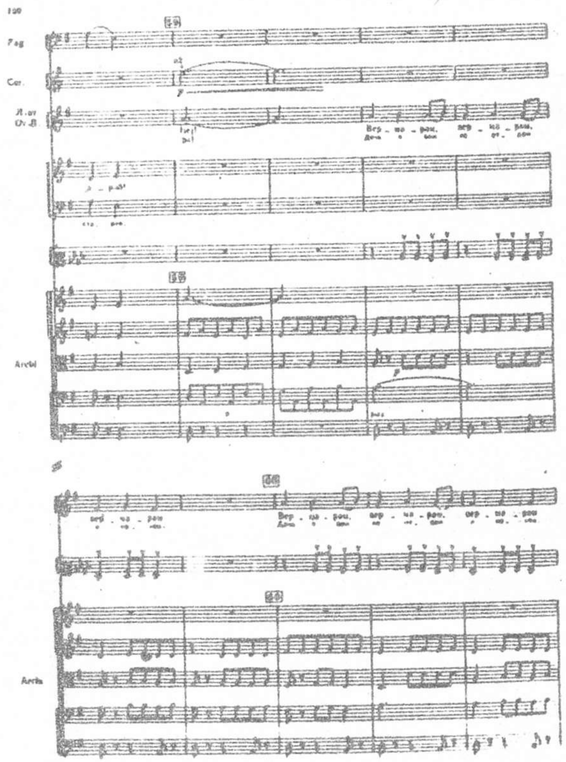

Икинчи пе...әнин јекунунда Лејлинин јүксәк рекистрдә оху-дуғу " Гата... " муғамы бу сәһнәнин кулминасијасыны јарадыр. Бурада Лејлинин дахили һәјачан вә һиссләринин үзә чыхарылмасында тарын мүшајәтиндән чох шеј асылы олдуғуну көрүрүк.

Операнын үчүнчү пердесиндә Мәчнунун образ кими ачылмасында " Һүмајун " муғамынын " Тәркиб " шө"бәсиндән истифадә едилмишдир. Бу муғамын хүсусијјәтиндән ирәли кәлән лирик изтирабли мусиги Лејлинин атасынын рәдд чавабындан сонра сарсынтыја мә"руз галан кәскин руһи əзаблар кечирән Гејсин һөгигәтән мечнун олмуш бир образынын ачылмасына көмәк едир. Артыг үчүнчү пәрдәдә Мәчнун әввәлки сәһнәләрдәки Гејс дејил, Лејлинин севкисинә садиг галан Мәчнундур. Һәмин гәмли сәһнәдә тар Зејд вә Мәчнунун муғам охумаларыны хүсуси зөвглә, аләтин тембр чаларларындан усталыгла истифадә етмәклә мүшајәт едир. Хүсусилә Мәчнунла әлагәдар олан сәһнә даһа марағлыдыр. Бурада тар Мәчнунун охудуғу " күшә " вә " нәфәс "-ләри изләмәклә јанашы, бә"зән ону соло инструментал шәкилдә тәкрарлајыр, һәмчинин, образын һисс вә һәјачанларынын үзә чыхарылмасы мәгсәдилә она бир нөв " зүј " тутур.

Јухарыда сөјләнәнләрлә әлагәдар оларағ ашағыда бир мусиги парчасына нәзәр јетирәк.

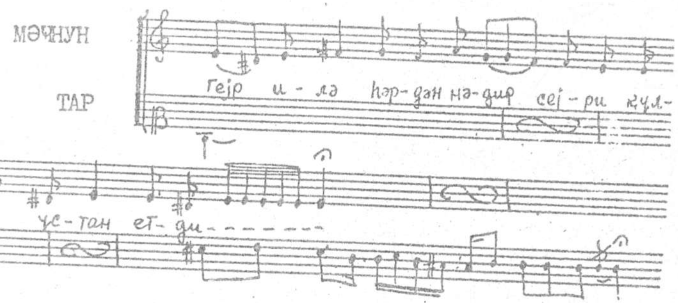

Дөрдүнчү пәрдәдә Мәчнун руһи әзаблар кечирир вә бу сәбәбдән дә чөлләрә дүшүр.Һалы о дәрәчәјә кәлиб чыхыр ки, доғма атасыны белә танымыр.

Бу пәрдәдә Мәчнунун сарсынтыларыны ифадә етмәк үчүн бәстәкар " Бајаты - Шираз ", " Бајаты - Күрд " вә " Раст " муғамларындан истифадә етмишдир.Гејд етдијимиз муғамларын көмәји илә Мәчнунун мә"нәви - психоложи аләми үзә чыхарылыр.Операнын әсас гәһрәманларындан бири олан Мәчнунун бу дахили аләминин сәчијјәләндирилмәсиндә тарын ролу чохдур. Белә ки, о Мәчнуну мүшајәт заманы гәһрәманын образыны долғун јаратмаг үчүн бир муғамдан дикәр муғама модулјасијалар едир.

Бәстәкар " Лејли вә Мәчнун " операсынын бешинчи пәрдәсини Азәрбајчан зәрб-муғамы " Аразбары " илә башлајыр.Симфоник оркестрин ифасында сәсләнән бу һиссә илә бәстәкар Фүзули поемасынын фачиәли идејасыны үзә чыхармаға чалышмышдыр. Ону да гејд етмәлијик ки,бу сәһнәдә симфоник оркестрин ифа колоритинә көзәллик кәтирән тарлар групунун һәзин тембрли чалғысы әсәрин гәһрәманларынын фачијәви драматуркијасына көмәклик едир вә онун ачыгланмасында јахындан иштирак едир.

Бәстәкар бу пәрдәдә," Мәчнунун шикајәти " сәһнәсиндә, " Секаһ " муғамындан сәмәрәли истифадә етмишдир.Еләчә дә Лејлинин талеји гәмкин әһвал-руһијјәли " Секаһ " муғамы илә тамамланыр.

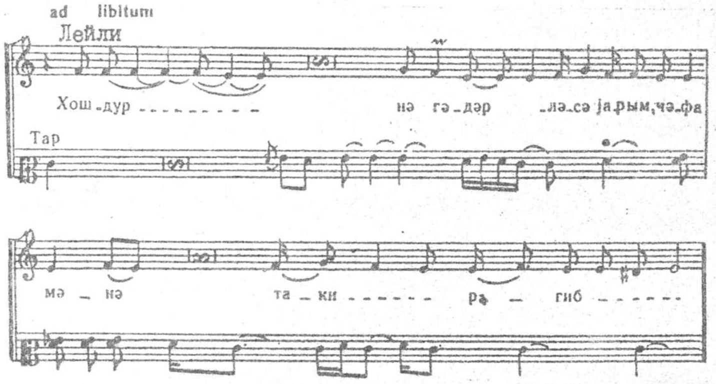

Сонракы һадисәдә Лејлинин мәзары үстүндә Мәчнунун охуд-ғу " Бајаты - Шираз " вә " Шуштәр " муғамлары өз әһвал-руһијјәләри илә әсәрин фачиәви финалыны јарадыр.Бурада тар һәмин образларын фачиәви драматуркијасында даһа еһтираслы мүшајәтлә чыхыш едир.

Бу пәрдә дә " Мәчнунун өлүмү " Шуштәр " муғамы үстүндә тамамланыр.

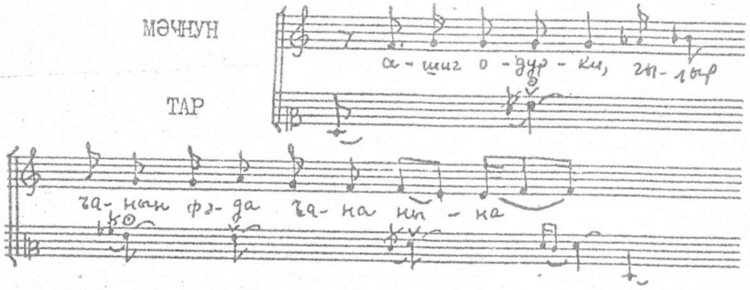

Әввәлки пәрдәләрдә олдуғу кими, бу пәрдәдә дә тар муғам охума сәһнәләриндә хүсуси рол ојнајыр.Белә ки, о һәр һансы муғам вокал партијасыны әввәлчәдән һазырлајыр,муғәннијә јол көстәрир вә ону истигамәтләндирир.Бу мә"нада гејд етдијимиз Лејли вә Мәчнунун өлүм сәһнәләриндә тарын фәалијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр.О гәһрәманларын дахили һисс вә һәјачанларынын даһа габарыг ачылмасына усталыгла шәраит јарадыр.

Операда тарлар групунун симфоник оркестрдәки фәалијјәтинә кәлинчә,ону демәк истәјирик ки,әсәрин үмуми драматуркијасында дикәр аләтләрлә ејни сәвијјәдә иштирак етмәклә јанашы онлар симфоник оркестрдә јени бир тембр вә операнын сә-

чијјәсинә ујғун милли колоритли сәсләнмә јарадыр ки,бунлар да оркестр мусигисинин марагды гаршыланмасына сәбәб олур. Ү.Һачыбәјовун " Лејли вә Мәчнун " операсынын симфоник оркестринә тарлар групуну дахил етмәси тарихи кими гијмәтләндирилмәлидир.

Тарын јухарыда гејд етдијимиз операда кестәрдији фәалијјәти бир ән"әнә кими дикәр муғам операларында әсасән ејни илә тәкрарландығы үчүн биз дикәр муғам операларындан сөһбәт ачмағы лазым билмирик.

2. Һ.ХАНМӘММӘДОВУН " ТАР ИЛӘ СИМФОНИК ОРКЕСТР ҮЧҮН "КОНСЕРТ"ЛӘРИ"ИНДӘ ТАРЫН ОРКЕСТРЛӘ БӘ"ЗИ ИФА ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ.

Гәрби Авропа вә рус мусигиси классикләринин зәнкин тәчрүбәсиндән бәһрәләнән Азәрбајчан бәстәкарлары гырхынчы илләрин әввәлләриндән башлајараг инструментал " консерт" жанрында xејли кејфијјәтли әсәрләр јазмышлар.

Азәрбајчан бәстәкарларынын республикамызда вә республикамыздан кәнар консерт салонларында,телевизија вә радио верилишләриндә мүвәффәгијјәтлә ифа олунан скрипка,виолончел,фортепиано,алт,флејта,кларнет,хүсуси оркестр үчүн "консерт"ләр сүбут едир ки, онлар инструментал "консерт" саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр әлдә етмишләр.

1950-чи илләрин әввәлләриндә инструментал "консерт" жанры саһәсиндә бир һадисә баш верир.Тар илә симфоник ор-

кестр үчүн илк "консерт" әсәри јараныр.[I] Бу көркәмли Азәрбајчан бәстәкары, АЕ академијасынын академики, профессор Гара Гарајевин тәклифи вә рәһбәрлији илә Ү.Һачыбәјов адына Дөвләт Консерваторијасынын бәстәкарлыг сәнәти үзрә мә"зуну Һачы Ханмәммәдовун[2] диплом иши кими јаздығы тар илә симфоник оркестр үчүн илк " консерт "и иди.

Кениш мусиги ичтимаијјәти тәрәфиндән әламәтдар бир һадисә кими гејд олунан бу әсәр Азәрбајчан мусиги тарихи салнамәсиндә јени бир мәрһәлә кими јүксәк гијмәтләндирилир.

Ону да демәк јеринә дүшәр ки, тар үчүн јазылмыш бу "консерт" нәинки Загафгазија, Орта Асија өлкә халгларынын, һәмчинин Јахын вә Орта Шәрг дөвләтләринин инструментал ифачылыг мәдәнијјәти үчүн илк олмагла, һәм дә уғурлу һадисә иди.

Азәрбајчанда тар илә симфоник оркестр үчүн " консерт " жанрынын мејдана кәлмәси тәсадүфү дејил, зәрури иди. Чүнки, артыг әллинчи илләрин әввәлләринә кими тар опера, оперетта, мусигили комедија, балет кими сәһнә әсәрләринин[3] тәчрүбәсиндән чыхмышды, јә"ни, һәмин сәһнә әсәрләринин симфоник оркестрләринин тәркибиндә сынаг јолу кечмишди. Мәһз, бу илләрин тәчрүбә-

----

I." Консерт " жанрына гәдәр тар үчүн дикәр жанрларда һеч бир әсәр јазылмамышдыр.

2.Һ.Ханмәммәдов һал-һазырда республиканын халг артисти, Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасынын профессорудур.

3. Бу илләрдә тар муғам операларындан әлавә Ү.Һачыбәјовун "Короғлу", "Аршын-мал-алан", "О олмасын бу олсун", "Әр вә арвад" сәһнә әсәрләриндә, Ә.Бәдәлбәјлинин "Гыз галасы" балетиндә вә дикәр бәстәкарларын бу кими әсәрләринин партитуралары ында өзүнә мәхсус јер тутурду.

ләри тар үчүн хүсуси инструментал әсәрләрин јарадылмасына зәмин јаратмышдыр.

Беләликлә, гејд етдијимиз зәрурәтин нәтичәсиндә 1952-чи илдә Һачы Ханмәммәдовун бир нөмрәли тар илә симфоник оркестр үчүн " консерт " әсәри мејдана кәлир.[I]

Һ.Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн бу " консерт"инин гәдәми уғурлу олур. Белә ки, тар үчүн ијирмијә гәдәр " консерт " әсәри јазылыр. Тар аләтинин сиррләринә јахындан бәләд олан Азәрбајчан бәстәкарларындан бир чоху бу саһәдә гәләмләрини сынајырлар вә бир сыра мүкәммәл тар үчүн " консерт" ләр јарадырлар.[2]

Һ.Ханмәммәдов да дахил олмагла Азәрбајчан бәстәкарларынын тар илә симфоник оркестр үчүн јаздыглары " консерт" ләринин һәр бириндә классик " консерт " жанрынын ән"әнәләри, формасы там шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Классик "консерт"жанрынын ән"әнәләринә садиг галан бу бәстәкарлар " консерт"ләриндә

I.Һ.Ханмәммәдов бу "консерт"ин мүвәффәгијјәтләриндән руһланараг сонракы илләрдә онларын сајыны беш гәдәр артырыр. Биз бу јазымызда онун бир, ики, үч нөмрәли "консерт"ләринә тохунаҹаг.

2.Һ.Ханмәммәдовун бир нөмрәли "консерт"индән сонра бәстәкарларымыздан С.Әләскәров тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн үч, С.Рүстәмов, Ч.Чаһанкиров һәрәси бир; тар илә симфоник оркестр үчүн Т.Бакыханов үч, Н.Мәммәдов, Р.Миришли, З.Багыров, М.Умудов, Ә.Рәһмәтова һәрәси бир " консерт " әсәләри јазмышлар. Бу бәстәкарларын " консерт"ләри ифачыларымызын репертуарында кениш јер тутур. Бу " консерт "ләрин әксәријјәти радио вә телевизијанын фондуна јазылмыдыр.

тарын бәдии вә техники имканларындан,тембр хүсусијјәтләриндән,мүхтәлиф ифадә чаларларындан бачарыгла истифадә етмишләр. Бу дејиләнләр тар илә симфоник оркестр әсәрләриндә өзүнү даһа јахшы көстәрә билмишдир.Белә ки,тар илә симфоник оркестр үчүн "консерт" әсәрләриндә тар симфоник оркестрдә јени колорит,јенисәсләнмә јарадыр ки,бу да мараг доғурур.Һәмчинин бу әсәрләри динләдикчә республикамызын фүсункар тәбиәт мәнзәрәләрини,кениш миг јаслы һәјат һадисәләрини,адамларымызын һисс вә һәјачанларыны,арзу вә әмәлләрини дујур вә онларын бир нөв шаиранә тәсвирини никбин вә ахычы мусиги чаларларында ешидирик.Биз бу јазымызда бу кејфијјәтләри вә дикәр тар вә оркестр мусигисинин форма,жанр хүсусијјәтләрини арашдырмаг истәјирик.Бу мәгсәдлә тар илә симфоник оркестр үчүн јазылмыш "консерт" әсәрләриндән һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләринә мүрачиәт етмәји лазым билирик.

Ән әввәл ону дејәк ки,халг мусиги аләти тар ифачылығыны көзәл билән[I] вә дүнја классик мусиги ән"әнәләрини Азәрбајчан милли мусиги фолклору илә синтезләшдириб өз јарадычылығына тәтбиг едән һ.Ханмәммәдов "консерт"ләриндә јени ифадә васитәләринә наил ола билмишдир."Консерт"ләрин һәр биринин мусигиси рәнкарәнк вә әлвандыр.Онлар мүхтәлиф дөврләрдә јазылмыш олсалар да хасијјәтләриндә үмуми мүштәрәк хүсусијјәтләр-лирикалылыг,драматиклик,рәгсвәрилик,охшар чәһәтләр-гурулушча идеја вә мәзмунча,јазы үслубу-мөвчуддур.Ону да гејд етмәк лазымдыр ки,"консерт"ләрин һамысында форма илә мәзмун гырылмаз вәһдәт тәшкил едир.

I.һ.Ханмәммәдов мусиги сәнәтинә тар чалмагла башламышдыр.О, бир тарзән кими халг чалғы аләтләри оркестриндә ишләмишдир. Тар ихтисасы үзрә тәһсилли мүтәхәссисдир.Аләтин сирләрини дәрин бәләд олан бир сәнәткардыр.

һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләринин форма чәһәтчә һармоник дили мүрәккәб вә чохчәһәтлидир.Лакин,бунунла јанашы мусиги дили ајдын вә баша дүшүләндир.Бурада мелодија даһа габарыг өзүнү көстәрир.Әсәрләрин һармоник дилинин мүрәккәблији үмуми сәсләнмәјә,хүсусилә соло тара мане олмур,әксинә онун мелодик дилини зәнкинләшдирир вә солистин ифасына көмәк едир. Бу әсәрләрдә мүәллифин гәдим мусиги аләти тарын сәсләнмә вә ифачылыг хүсусијјәтләрини јахшы билмәси аләтин партитурада симфоник оркестр групплары илә усталыгла узлашдырылмасына көмәк етмишдир.Нәтичәдә,"консерт"ләрин үмуми сәсләнмә принсипләри,тар-оркестр јарышында јаранан бәдии вә техники бојаларын үзә чыхарылмасы ачыгланмышдыр.

һ.Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн јаздығы дөрд "консерт"ин дөрдү дә ән"әнәви үч һиссәли формададыр.[I]

Тар илә симфоник оркестр үчүн бир нөмрәли "консерт"ин[2] образ аләми рәнкарәнк,мусиги дили садә,ајдындыр.Халг мусигиси фолклоруна сөјкәнир.Бу "консерт"и динләдикчә халгымызын кечмиши,ағыр күнләри,бу күнүн никбин әһвал-руһијјәси,нәғмәли аләми,арзулары јада дүшүр.Бундан әлавә "консерт"ин мусигисиндә инсанын дахили аләми,һиссләри вә һәјачанлары да өзүнү бүрузә верир.

Елә илк нотлардан мусиги динләјичини өзүнә чәлб едир,мусигидәки чәрәјан едән һадисәләри марагла изләмәјә башлајыр.

I.һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләри тар илә фортепиано клавиринә көрә тәһлил едилир вә буна көрә дә нот нүмунәләри клавирә әсасән вериләчәкдир.

2.Бу "консерт" көркәмли тарзән,әсәрин әвәзолунмаз ифачысы Әһсән Дадашова һәср олунмушдур.

Чүнки,мусигинин е"чазкар дили о гәдәр чәзб едичидир ки,санки марағлы һекајәт сөјләјир.Белә мусигини ифа етмәк исә тар үчүн чох сәчијјәвидир.Она көрә ки,тар әсрләрлә һекајәт нәгл едән вокал-инструментал муғамын тәфсирини вермишдир.Мәһз бүтүн бунлары дәриндән билән Һ.Ханмәммәдов бу "консерт"дә тарын партијасына һәссаслыгла јанашмыш вә мәгсәдинә наил ола билмишдир.

Бир нөмрәли "консерт"ин биринчи һиссәси соната-аллегро формасында јазылыб.Експозисијанын мусигиси,һармоник вә мелодик дилинә көрә чох зәнкиндир.Тар партијасынын мусигиси вә оркестр мүшајәти,драматуржи чәһәтчә,мүрәккәб вә кәркин сәчијјәвидир.

Експозисијада ики ханәли рәгсвари оркестр киришиндән сонра тарын солосунда мәрд вә никбин руһлу баш мөвзунун мусигиси башлајыр.

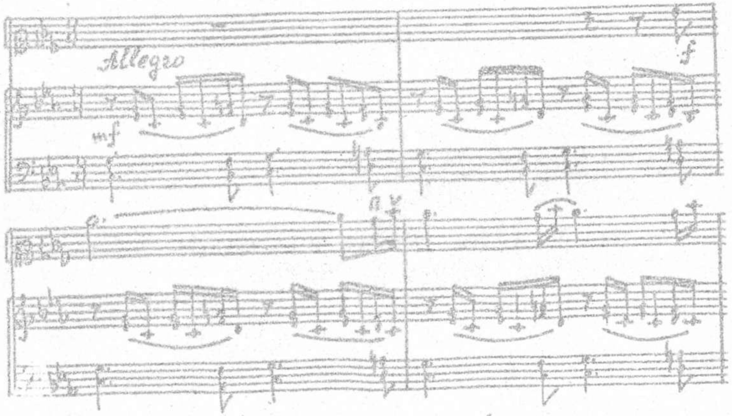

Баш мөвзунун /"до минор"/ ифасында бәстәкар тарын техники имканларыны елә илк ханәләрдән нүмајиш етдирмәклә онун кениш имканлы симфоник оркестрлә јарышмаға лајиг аләт олдуғуну көстәрир.Һәмчинин,баш мөвзудакы тар вә оркестр јарышы мусигинин сонракы инкишафында һәр ики тәрәфин марағлы композисија нүмајиш етдирәчәкләрини билдирир.Бәстәкар баш мөвзунун мусигисиндә "Шур" муғамынын интонасијаларындан бәһрәләнмишдир."Сол" мајәли "Шур" мәгамы бурада даһа габарыг өзүнү көстәрир ки,бу да тарын чох әлверишли диапазонуна дүшүр.

Баш мөвзунун тарда ифасындан сонра мөвзу модулјасија илә ми минор тоналлыглы оркестр партијасына кечир.

Баш мөвзунун оркестр инкишафы исә кичик бағлајычы васитәсилә көмәкчи мөвзуја кәлиб чатыр.Көмәкчи мөвзу да баш мөвзу кими ики ханәли кичик ритмли оркестр кириши илә башлајыр, сонра көмәкчи мөвзунун мелодијасы тарда сәсләнир.Гејд едәк ки,ифадәли,лирик хасијјәтли көмәкчи мөвзу һәм мелодија,һәм дә ритмик чәһәтдән әсас мөвзуја јахындыр.Бир нөв көмәкчи мөвзу әсас мөвзунун кенишләндирилмиш давамы әһәмијјәтини дашыјыр.Мөвзулар арасындакы,лад-мәгам бахымындан,дахили әлагәни дә көрмәк мүмкүндүр.Белә ки,һәр ики мөвзу "Шур" муғамындадыр.Мәсәлән,баш мөвзу "сол" мајәли "Шур"да гурулмушдурса, көмәкчи мөвзу "лја" мајәли "Шур"а әсасланыр.Тоналлыг чәһәтдән бу чүр гарышлашдырма бәстәкарын тапынтысыдыр.

Көмәкчи мөвзунун соло тар партијасындакы трел,мордент кими мелизм ишарәләри шүбһәсиз ки,һәм "Шур" муғамынын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән вә һәм дә үмумијјәтлә муғам ифачылығындан ирәли кәлән кејфијјәтдир.Бу кејфијјәт исә өз нөвбәсиндә оркестрин сакит тәрзли мүшајәтиндә тарын даһа шәффаф сәсләндирилмәсинә зәмин јарадыр.

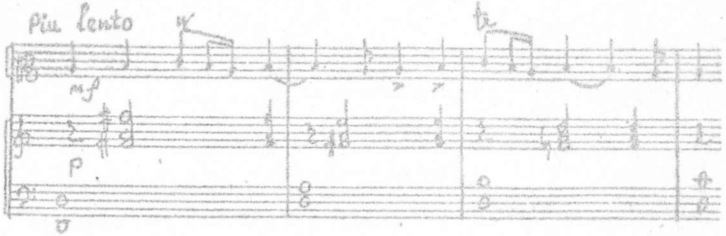

Експозисијанын мөвзуларынын дәјишиклијә уғрајыб мүхтәлиф рәнкли епизодлара чеврилмәсини биз биринчи һиссәнин орта инкишаф бөлмәсиндә-емосијонал тәрзли ишләнмә бөлмәсиндә көрүрүк.

Орта һиссәдә әсас мөвзунун ишләнмәси,каһ бүтөв һалда,каһ да гысалдылмыш шәкилдә олмагла,дәјишән ритмләрдә өзүнү бүрузә верир.Мусиги епизодларынын тоналлыгларына көрә дәјишмәси, мусигинин кетдикчә драматуржи көркинлик јаратмасы експозисијанын ишләнмә бөлмәсинә хас олан чәһәтләрдән сајылаг олар.

Ишләнмәдә тар чох активдир.Оркестр өз мүшајәтилә даим она көмәк едир,ону даһа габарыг көстәрмәјә чалышыр.

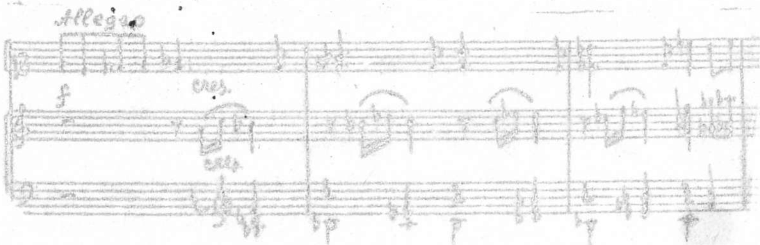

Ишләнмәдә [9] -чу сыфранын бешинчи ханәсиндән чалынан тарын солосундакы мусиги мараг доғурур.Белә ки,бәстәкар бурада "Чобан бајатысы" муғамынын тарла ифа олунан инструментал вариантында даһа чох ишләнән штрихдән,бармагла ифа етмә үсулундан- 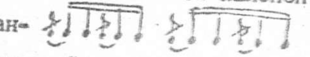 -[I] истифадә етмишдир.Тарын солосунда ифа олунан бу штрихли мелодијанын мүшајәтиндә "си бемол" мајәли "Шур" муғамынын интонасијаларына әсасланараг фактурада "си бемол" орган пунктуну / халг мусигичиләринин дили илә десәк,"зүј" тонуну / сәсләндирир.Белә мүшаијәт муғамын вокал-инструментал ифасында ханәндәнин охумасы заманы тарын муғамын "мајә" тонуну онун јадына тез-тез салмасыны хатырладыр.

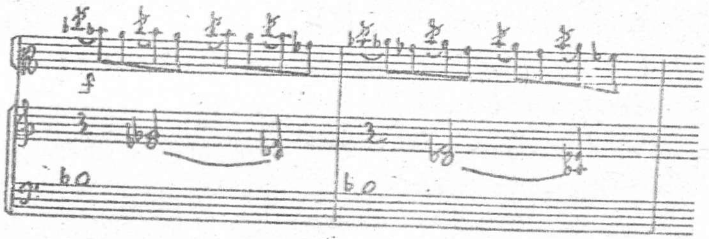

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки,республика радиосунун фонотекасында олан лент јазысында тарзән Һәсән Дадашов бу бөлмәни хүсуси бир усталыгла тәфсир етмишдир.

Нәһајәт,орта бөлмәнин көркин инкишафы тарын партијасында оркестрлә унисон һалда кулминасијаја гәдәр јүкселир.Бу заман тар оркестрин мүшаијәтиндән азад олур.мусиги нәһајәт оркестр

I.Бурада форшлаглар бармагла чалыныр,сәккизликләр исә алт/Y/ мизраб штрихи илә ифа олунур.

партијасында өз кәркинликләрини зәифләдәрәк сакитләшир вә тарын бәдии,техники имканларыны нүмајиш етдирмәк үчүн солистә мејдан верир,каденсија башлајыр.

Адәтән "консерт"ләрин каденсијаларында сәрбәст импровизә әсас јер тутур.Чүнки,мәһз белә ифа васитәсилә аләтин там имканларыны көстәрмәк мүмкүндүр.Әлбәттә,аләтин бәдии вә техники имканларыны үзә чыхармаг вә ону нүмајиш етдирмәкдә солистин ролу чохдур.Бу "консерт"ин каденсијасында исә тарын имканларыны нүмајиш етдирмәк үчүн мүәллиф мәһз муғам импровизә үсулуна мүрачиәт етмишдир.Јери кәлмишкән,гејд етмәк лазымдыр ки,бәстәкарын каденсијада классик муғамларымызын импровизә хүсусијјәтләринә мүрачиәти мүәллифин,бизчә,дүзкүн тапынтысыдыр./Бизә елә кәлир ки,бу мәсәләдә мүәллифин мүәллими Г.Гарајевин дә мүәјјән гәдәр ролу олмушдур./Бу тапынты тәкчә һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләринә аид дејил,ејни заманда бу "консерт"дән сонра јазылан С.Рүстәмовун,С.Әләскәровун, Ч.Чаһанкировун,Т.Бакыхановун,Р.Миришлинин вә башгаларынын "консерт"ләринә дә өз тә"сирини көстәрмишдир.

һ.Ханмәммәдовун бир нөмрәли "консерт"индә тарын муғам импровизәләри әсасында каденсија динләјичини марағлы образлар аләминә апарыр.Әсәрин лент јазысында Азәрбајчан муғамларынын устад тәфсирчиси Әһсән Дадашов каденсија епизодунда тәкраролунмаз сәнәт нүмајиш етдирмишдир.Гулаг асанда инана билмирсән ки,тарда белә көзәл,кениш мәзмунлу,марағлы каденсија јаратмаг мүмкүндүр.Тарын ифа етдији каденсијада мусиги,образлы диллә десәк,көзәл рәссам таблосуну хатырладыр.Солист тарын бүтүн имканларындан истифадә едәрәк Азәрбајчан муғам интонасијалары илә бәзәдилмиш ајры-ајры мелодик ибарәләр вә чүмлә-

ләр,аккордлар,мүхтәлиф пассажлар,гаммавари кәзишмәләр,зәнк симләрлә едилән бир нечә вариантлы штрихләр сүбут едир ки, тар бәдии вә техники ифачылыг бахымындан һәртәрәфли,тембр хүсусијјәтләринә көрә марағлы,әвәзолунмаз аләтдир.Үмумијјәтлә бу "консерт"дә тарын көстәрдији кејфијјәтләр бир даһа сүбут едир ки,әкәр Гәрби Авропада скрипка шаһ аләт сајылырса,бүтүн Јахын Шәргдә исә тар о сәвијјәни тутур.

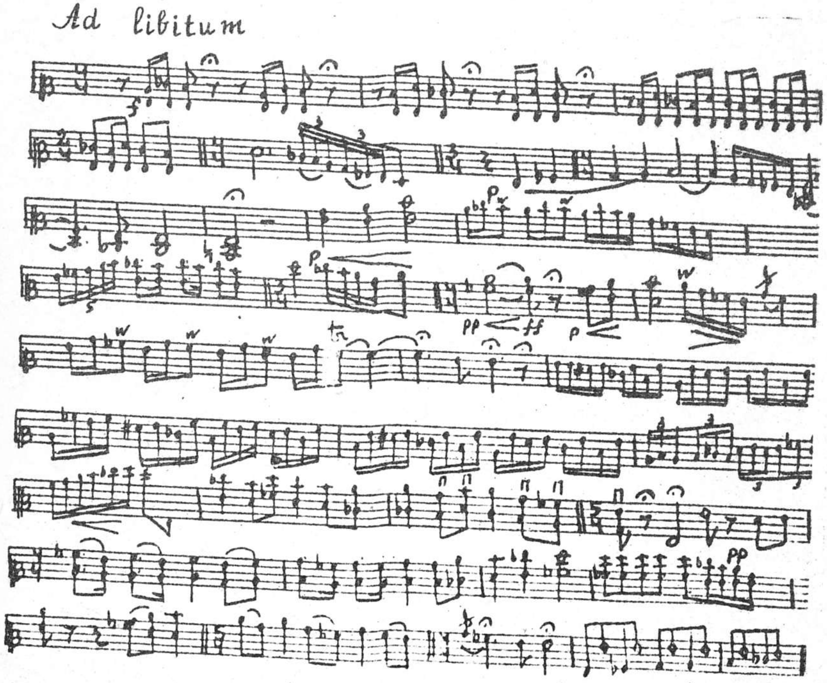

Каденсиjадан сонра експозисиjанын репризасы кәлир.Репризада баш вә көмәкчи мөвзулар һәм оркестрин,һәм дә тарын партиjасында тәкрарланыр.һәр ики мөвзунун тәкрарындан сонра кода кәлир вә биринчи һиссә бу кода илә тамамланыр.

"Консерт"ин икинчи һиссәси / *Andante* / өз гурулушу е"тибарылә үч һиссәли формада jазылмышдыр.Бу һиссә "консерт"ин лирик мәркәзини тәшкил едир.Лирик-драматик маһны сәчиjjәли икинчи һиссә /фа мажор/ соло тарын чыхышына һазырлыг jаратмаг мәгсәдилә "Секаһ" муғамынын интонасиjаларына әсасланан оркестр кириши илә башлаjыр.Сонра аjдын,муғам мусиги чаларына мәхсус әсас мелодиjа тарда шәрһ олунур.Бурада бәстәкар "лjа" мәjәли "Секаһ" муғамына хас олан мордент,трел бәзәк ишарәләриндән,"сүрүшдүрмә","лал бармаг"лардан jерли-jериндә истифадә едир.Бу мелодиjа "Секаһ" мәгамына әсасланан "Кәклик" халг маһнысыны бизә хатырладыр.

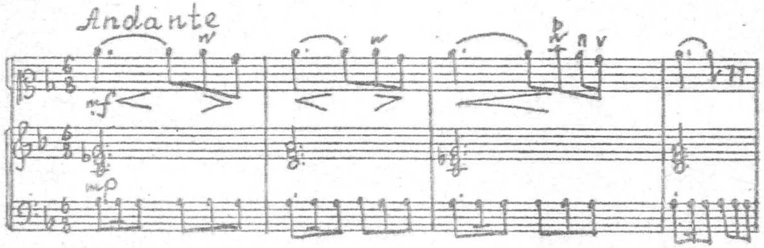

Бу мөвзу бир гәдәр сонра драматуржи бахымдан инкишаф етдириләрәк тар илә симфоник аләтләр групу арасында дахили вәһдәт jарадыр.

Орта һиссәдә тарла бәрабәр оркестр мусигиси өз ахарыны дәjишир,кетдикчә динамикләшир.Әсәрин мүәллифи образы мүәjjән гәдәр һәjачанлы кестәрмәк үчүн "Чаһаркаһ" муғамынын интонасиjа чаларларындан истифадә етмишдир.Бу кеjфиjjәт һеч дә тәсадүфү деjил.Ахы "Чаһаркаһ" бәдии-руһи чәһәтдән динләjичидә һәjачан вә е"тираз һисси оjадыр.

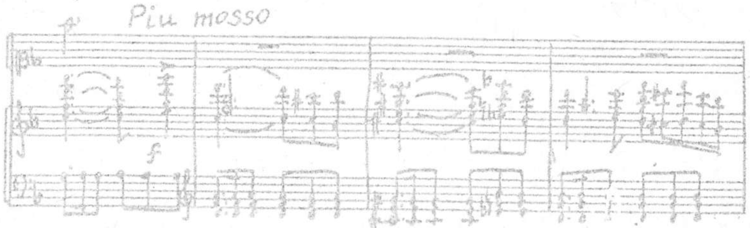

Andante-нин орта бөлмәсинин мөвзусу тонал дәjишиклиjи илә репризаjа кәлиб чыхыр.

"Консерт"ин үчүнчү һиссәси /до мажор / шән әһвал-руһиjjәли халг баjрамыны хатырладыр.Бурадакы образлы мөвзулар өз әлванлығы илә бири-дикәрини әвәз едир.Аллегро ритминдә jазылмыш бу һиссә рондо формасындадыр: А-В-А-С-А-В-А-кода.

Финал бүтөвлүкдә Азәрбаjчан халг мусигисинә хас олан темпдә,шух,шән характердә jазылмышдыр."Раст" муғамынын "Әраг" шө"бәсинин никбин,чәлд һәрәкәтли интонасиjаларыны өзүндә кестәрән рефрен /А/ әввәлчә оркестрдә,сонра соло тар партиjасында сәсләнир.

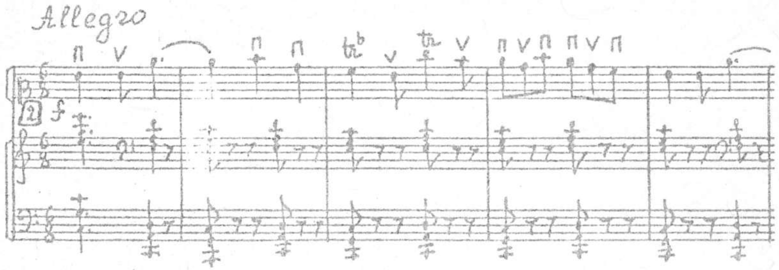

Ҹошғун еһтираслы рефрен тарын солосунда даһа марағлы, ајдын вә парлагдыр. Тарда рефренин мөвзусундан сонра һеч бир һазырлыг олмадан оркестрин ифасында "лја" минор тоналлығында "лја" мајәли "Шур" лады әсасында "В" епизоду башлајыр. Рефренин ритмик вә метрик өлчүсүнү, һәмчинин, хасијјәтини өзүндә сахлајан "В" мөвзусу чәрәк вә јарым нотларын мәҹмусундан гурулмушдур. Мелодик ҹәһәтдән дәјишилмиш шәкилдә, јә"ни, узадылмыш сәсләрлә, верилмишдир.

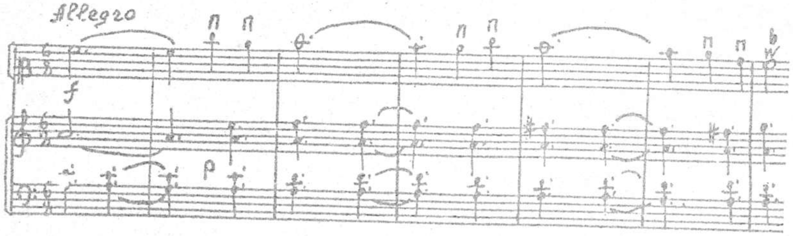

Рефрендән сонра кәлән "В" епизодунун соло тарда ифа олунан партијасында "Шур" муғамынын "сарәнҹ" вә "һиҹаз" ше"бәләринин мелодик елементләрини ајдын ешидирик. Муғамын мелодик

елементләриндән истифадә солистин ифасына, онун мелодик интерпретасијасына, мусигинин емоссионаллығына көмәк едир. "В" епизодунун тардакы ифасындан сонра оркестр бир нечә ханәли "бағлајыҹы" хасијјәтли кечидләрлә рефрени јенидән соло тарын ихтијарына верир [10].

Бәстәкар "консерт"ин үчүнҹү һиссәсинин "С" епизодунда [13] икинҹи һиссәнин тарда сәсләнән лирик вә гәмкин хасијјәтли мөвзусундан ејни илә истифадә етмишдир. Бу мөвзудан истифадә васитәсилә мүәллиф үчүнҹү һиссәјә бир гәдәр лирика ашыламыш вә һәм дә, епизодлар арасында тәзадлыг јаратмышдыр. Бу тәзадлыг һәм дә үчүнҹү һиссәдәки еһтираслы мусигини сакитләшдирир вә бир нөв тар илә оркестр јарышындакы "јорғунлуғ"а истираһәт верир. Икинҹи һиссәдә олдуғу кими, бурада да, јә"ни, "С" епизодунда да, мелодијаны соло тар бөјүк илһамла, дахили һиссијатла, көзәл зөвглә тәфсир едир. Ону да дејәк ки, бу епизод до дијез мајәли "Сеғаһ" ладындадыр, тоналлыг исә "лја" мажордур.

"С" епизодундан сонра тарын солосунда сәсләнән рефрен әввәлкиләрдән фәрглидир. Белә ки, тарын солосунда рефрен бир гәдәр кенишләндирилмиш, вә онун оркестр мүшајәтиндә исә "В" епизодунун мелодијасындан истифадә олунмушдур. Бу исә рефренин мусигисинин ифадәлилијини артырмыш вә әсәрин динамизминә көмәк етмишдир.

Финалын кулминасијасыны мүәллиф сәнәткарлыгла ишләмишдир. Бурада тар максимум техника нүмајиш етдирир вә оркестрдән даһа габарыгдыр. Үчүнҹү һиссә шән әһвал-руһијјәли сәҹијјәдә тамамланыр.

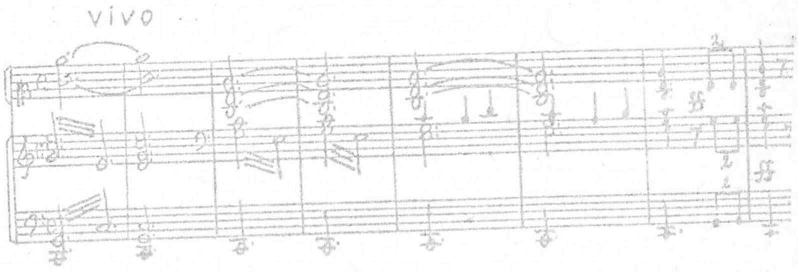

һаггында сөз ачдығымыз "консерт"ин мүвәффәгијјәтләри елә илк ифадан өзүнү көстәрмәјә башламышдыр.Кениш екс-сәда доғуран бу әсәр һагда јүксәк фикирләр сөјләнирди.Чүнки,Шәрг аләминдә илк аләт иди ки,симфоник оркестрлә,мүрәккәб формалы "консерт"әсәриндә,јарыша кирир вә мараглы,јүксәк сәвијјәли ифа нүмајиш етдирир.

1957-чи илдә зәманәмизин көркәмли бәстәкары Гара Гарајев бу "консерт"ин[1] әһәмијјәтиндән сөз ачараг демишдир:"Шәргдә кениш јајылан тар илк дәфә бөјүк симфоник оркестрин мүшајиәтилә соло кими чыхыш едир.Тарын чәтин олан партијасында гәдим аләтин зәнкин имканлары,орижинал бәзәкләри вә тембри ачылыр".[2]

Тар илә симфоник оркестр үчүн биринчи "консерт"ин мүвәффәгијјәтләриндән руһланан һ.Ханмәммәдов 1960-чы илдә ики нөмрәли "консерт"ини јазыр.1976-чы илдә Бакыда "Ишыг" нәшријјатында бу әсәрин клавири чап олунур.

һ.Ханмәммәдов бу "консерт"и,јә"ни,тар илә симфоник оркестр үчүн ики нөмрәли "консерт"и,әсәрин илк ифачысы,мәшһур тарзән,

----

1.һ.Ханмәммәдов.Ики консерт / I-II /.Тар илә симфоник оркестр үчүн.Клавир.Бакы."Ишыг",1976.с.71.

2.Караев К.А..Музыкальные таланты.В газ.Советская культура. 24 январь 1957 г.

Азәрбајҹан республикасы халг артисти һаҹы Мәммәдова итһаф етмишдир.

Бир нөмрәли "консерт"дә олдуғу кими,ики нөмрәли "консерт"-дә дә "консерт" жанрынын техники хүсусијјәтләри,оркестр вә тар партијаларынын усталыгла гаршылашдырылмасы,ән башлычасы исә мусиги материалынын симфоникләшдирилмәси парлаг шәкилдә өз әксини тапыр.

һ.Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн ики нөмрәли "консерт"и мусиги дилинин зәнкинлијинә,милли колоритинә,ҹошғун ритминә вә бу кими дикәр кејфијјәтләринә көрә мараг доғурур.

Ән әввәл демәлијик ки,бу "консерт"ин мусиги дили садә,ахычы вә рәнкарәнкдир.Мелодијалар өз сәчијјәсинә көрә олдугча зәнкин вә ифадәлидир.Әсәрин рәван,ахычы мелодијаларынын мүшајиәтиндә истифадәедилән аккордлар вә полифоник үнсүрләр исә мусигинин ифадәлилијини артырмыш,онун мәзмун вә гајәсини мүәјјәнләшдирмишдир.Әсәрин тар партијасы көстәрир ки,бәстәкар тарын техники вә бәдии имканларыны кезәл дујмуш вә мараглы сәсләнмә әлдә етмишдир.Тар партијасынын мусигиси Азәрбајҹан халг мусиги нүмунәләри илә бағлыдыр.Бурада халг мусигимизә хас олан ритмик хүсусијјәтләр өзүнү даһа чох көстәрир. Милли мусиги хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән мелизм-бәзәк ишарәләриндән бу әсәрдә хејли истифадә едилмишдир.Бу хүсусилә, муғам интонасијалы мелодијаларда даһа габарыгла өзүнү көстәрир.Бәстәкар,бир сөзлә,тарын бүтүн имканларыны нәзәрә алараг онун долғун сәсләнмәсинә наил олмуш вә тарын нәјә гадир олдуғуну бу "консерт"дә нүмајиш етдирмишдир.

Ики нөмрәли "консерт"ин биринчи һиссәси классик"консерт"

жанрынын форма ән"әнәләринә ујғун сонаталы аллегро формасында јазылмышдыр,тоналлығы "лја" минордур.

Биринчи һиссәнин мусигиси характерчә әсасән лирик-драматикдир.Лирика илә јанашы енержили,ојнаг рәгс хүсусијјәтли мөвзулара да јер вермишдир.

"Консерт" кичик киришлә башлајыр вә баш мөвзуну һазырлајыр.Истәр кириш,истәрсә дә сонра кәлән баш мөвзу,һәр икиси "Шур" ладындадыр.Лакин,киришин материалынын "Шур" муғамынын "бәрдашт" ше"бәсинә истинадән јазылмасыны да көрмәмәк мүмкүн дејил.Даһа дәгиг десәк,бу мелодија "Шур" муғамынын "бәрдашт" шә"бәсинин мелодик материалына чох охшајыр.Бу мә"нада "бәрдашт"ын мелодијасы /а/ илә "консерт"ин киришинин /б/ мелодик мүгајисәсинә диггәт јетирәк.

а)
б)
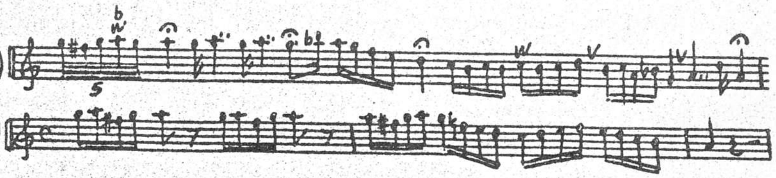

Баш мөвзунун мелодик хәттини тар башлајыр.Бу мөвзу / Шур лады/ форма е"тибарилә периоду хатырладыр.Онун мусигиси ајдын,ојнаг вә сәлистдир.Мелодијанын гурулушунда вә мүшаијәтиндә ашыг мусигисинә хас олан ритмик вә мелодик елементләр даһа чохдур.

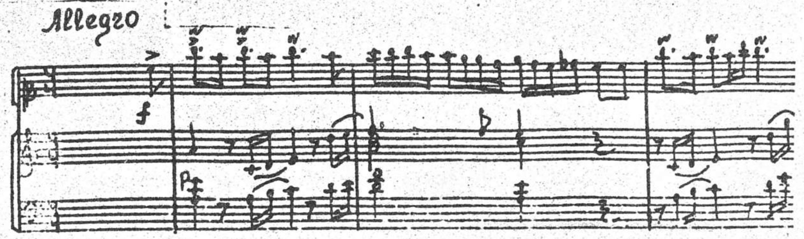

Баш мөвзунун мелодијасы каһ тарда,каһ да оркестрин партијасында тәкрар олунур.Бә"зән мөвзулар гаршылашдырылыр вә бә"зән дә халг мусигимизә хас олан сечијјәви суал-чаваблар шәклиндә олур.Әсәрдә истифадә олунан бу үсуллар тар ифачылығы үчүн ,онун техники имканларындан истифадә едилмәк е"тибарилә, даһа габарыгдыр.Ону да гејд едәк ки,тар партијасынын мелодијасы "Шур" ладында олдуғундан бурада "Шур" муғамынын мелодик интонасијалары даһа ајдын һисс едилир.Меһз буна көрә дә бәстәкар муғам ифачылығында даһа чох ишләнән мелизм ишарәләриндән-трел вә мордендән-јери кәлдикчә хејли истифадә етмишдир. Белә истифадә исә тарын партијасыны зәнкинләшдирмиш вә онун тембр хүсусијјәтләрини,техники кејфијјәтләрини үзә чыхармышдыр.

Мүәллиф баш мөвзудан сонра кичик бағлајычы васитәсилә көмәкчи темаја кечир.Бағлајычы епизодун интонасијалары кенишләнәрәк көмәкчи темаја һазырлыг јарадыр.Бу һазырлыг оркестрин партијасында кедир.Көмәкчи мөвзу форма чәһәтдән садә үч һиссәли гурулушу хатырладыр.Кичик ритмик киришлә башланан көмәкчи мөвзу тарын солосу илә верилир.Мөвзунун мелодијасы "Бајаты Шираз" муғамынын интонасијалары әсасында гурулмушдур.

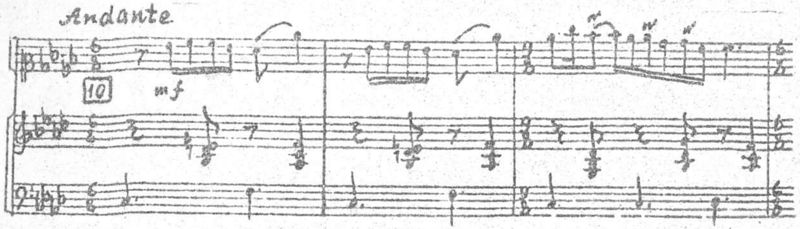

Орта һиссә / Анданте / "Шикәстеји-фарс" даирәсиндә деврэ едәрәк тарын даһа ајдын сәсләнән диапазон һиссәсинә дүшүр ки, бурада да тар даһа сәлист сәсләнир.

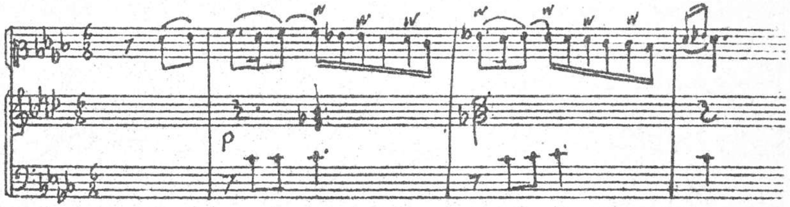

Көмәкчи мөвзудан сонра биринчи һиссәнин ишләнмә бөлмәси кәлир.Бир нечә епизоддан ибарәт олан ишләнмәнин биринчи епизодунун / Престо / мусигиси ифадәли,кәскин характерли "гајтағы"рәгсини хатырладыр.Азәрбајҹан халг рәгс мусигисинә хас олан елементләр бурада чохдур.Истәр ритмик,истәрсә дә мелодик чәһәтчә бу елементләр өзүнү даһа чох көстәрир.

Престо кичик ритмик киришлә башлајыр.Оркестрдә чалынан киришдән сонра тарын солосунда престонун биринчи һиссәси кәлир. Епизодун икинчи һиссәсиндә исә тарын солосу секвенсијавари инкишаф едәрәк јени тоналлыға-си бемол мажора-кечир.Биринчи епизоддакы һәр ики һиссәнин тарда кечән мусигиси експозисијанын баш мөвзусунун инкишаф етдирилмиш елементләри әсасында гурулмушдур,һәтта бу һиссәнин мүшаијәтиндә көмәкчи мөвзунун елементләри дә вардыр.

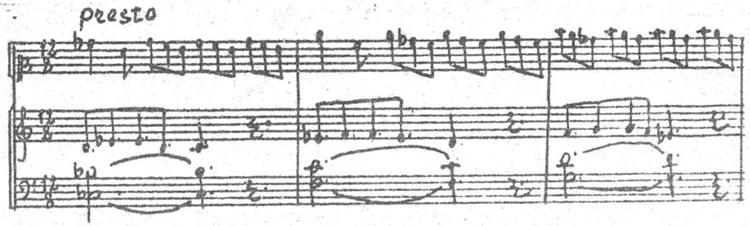

Ишләнмәнин икинчи мөвзусу исә кичик кириши илә башлајыр. Биринчи бөлмәнин киришиндән сонра соло тар мөвзуну өз өһдәсинә көтүрүр.Бу бөлмәнин мусигиси ики мүхтәлиф лад әсаслы мелодик мөвзудан тәшкил едилмишдир.Биринчи мөвзу "Һүмајун" / сол мајәли /,икинчи мөвзу исә си мајәли "Сеқаһ" ладында јазылмышдыр.Ону да дејәк ки,бурада "Һүмајун" вә "Сеқаһ" муғамларынын интонасијалары даһа габарыгдыр.Хүсусилә,икинчи мөвзуда бу даһа чох өзүнү көстәрир,һәм дә бурада "Јар бизә гонаг кәләҹәк" Азәрбајҹан халг маһнысынын мотивләри дә вардыр.

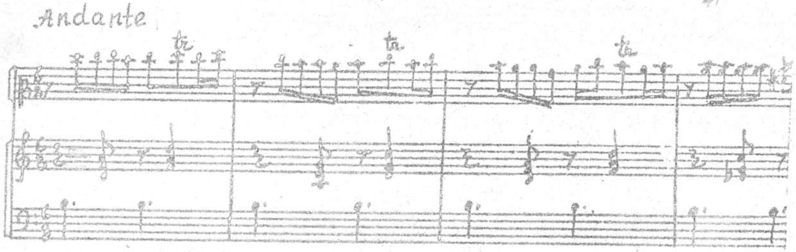

Ишләнмәнин Анданте епизодундан сонра "консерт"ин биринчи һиссәсинин каденсијасы кәлир.Мә"лумдур ки,каденсија классик "консерт" жанрында хүсуси бир бөлмә кими ифачынын мәһарәтини, аләтин имканларыны нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә ајрыҹа сәлистә верилән имкандыр.Каденсија ифачылығында јүксәк тәләбкарлыг, маһиранә усталыг,интерпретасија сәнәткарлығы тәләб олунур.

Гејд олунан "консерт"ин каденсијасында исә тар,истәр тембринә,истәрсә дә техники имканларына көрә,марағлы вә чохчаһәли кејфијјәтә малик сәсләнмәјә маликдир.

Бәстәкар "консерт"ин каденсијасында халг мусигимизин көкләриндән,хүсусилә муғам жанрындан,бәһрәләнәрәк тарын имканларындан усталыгла истифадә етмиш вә мәгсәдинә наил ола билмишдир.

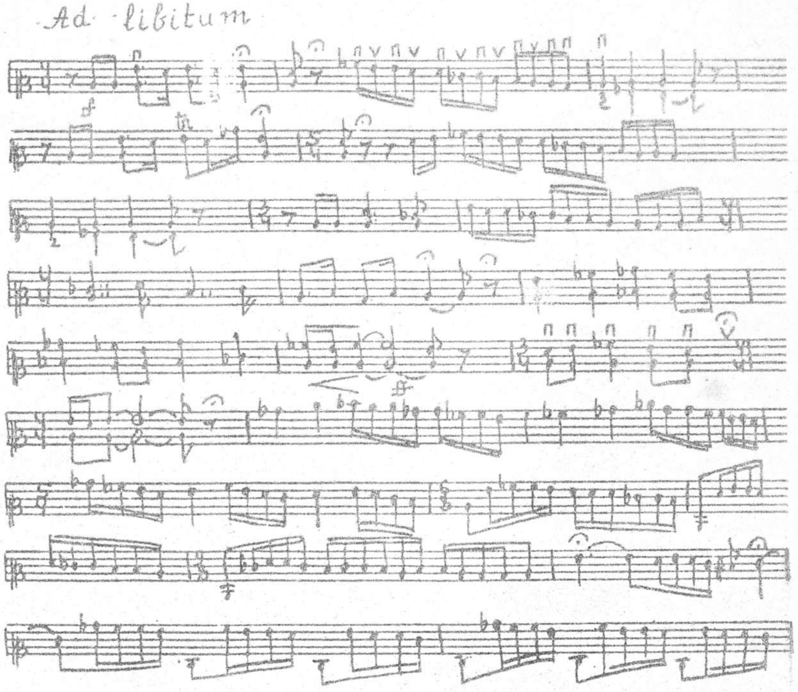

Каденсијанын тематик материалы експозисијанын баш мөвзусунун интонасијалары әсасында гурулмушдур.Онун башланғычы "до" мајәли "Бајаты Шираз" муғамынын "Бәрдашт" ше"бәсинин мусигисини хатырладыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки,до мајәли "Бајаты Шираз" тар үчүн мүнасиб тоналлыгдыр.Бәстәкар бу муғамын интонасијалары үстүн-

дә секста интерваллы аккордлардан истифадә етмәклә көзәл мелодија јаратмышдыр.Сонра мелодија "Секаh" муғамына модулјасија едилир.Ону да дејәк ки,бурада "Јар бизә гонаг кәләчәк" халг маhнысынын вә ишләнмә бөлмәсинин бә"зи епизодларындан секвенсијавари ишләнмә елементләри вардыр. hәр ики кејфијјәт-халг маhнысына мәхсус олан елементләр вә секвесијалы ишләнмә-"Секаh" муғамы үчүн характерик олан кәзишмәләрдир.Бәстәкар исә тарын сиррләрини јахшы билдијинә көрә "Секаh" муғамы үчүн характерик олан бу кәзишмәләри тарын орта рекистриндә,"Орта Секаh" јериндә чох усталыгла ишләтмишдир.Бурада "Орта Секаh" муғамынын тарда ифа олунан инструментал интерпретасијасында истифадә олунан муғам бармагларына/кәзишмәләрә/ кениш јер вермишдир.

Каденсија енержили,ишыглы,оржинал мусигијлә,"Маhур hинди" муғамынын "Әраг" ше"бәсинин мелодијасы илә баша чатыр.Бәстәкар классик муғам сәнәтинә садиг галараг "Әраг" ше"бәсинә мәнсуб олан "зәнк симләрлә ишләмә" пријомундан усталыгла истифадә етмишдир.Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки,әсәрин илк ифачысы,мәрhум тарзән h.Мәммәдов бу епизодда классик "Маhур hинди" муғамынын "Әраг" ше"бәсинә мәхсус олан муғам интерпретасијасындан олдуғу кими истифадә етмишдир.h.Мәммәдовдан сонра бу әсәри ифа едәнләрин hамысы бу епизоду онун кими тәглид едирләр.

Беләликлә,мә"лум олур ки,каденсија до мајәли "Бајаты Шираз" ми мајәли "Секаh",до мајәли "Раст"/"Әраг"/ лад ардычыллығында јазылмышдыр.

Бәстәкар репризада хырда дәјишикликлә експозисијанын баш

вə көмəкчи мевзуларыны тəкрар едир,тар-оркестр диалогларына кениш јер ајырыр.

Һ.Ханмəммəдов репризаја кода да əлавə етмишдир.Бу кода əсəрин биткин тамамланмасына көмəклик едир.Кода да тарын мелодик хəттинин мүшаијəтиндə баш вə көмəкчи мевзулар гаршылашдырылыр.Бу гаршылашма исə əсəрин оркестр партијасында даһа марагллы,актив,ајдын сəслəнмə јаранмасына сəбəб олмушдур.

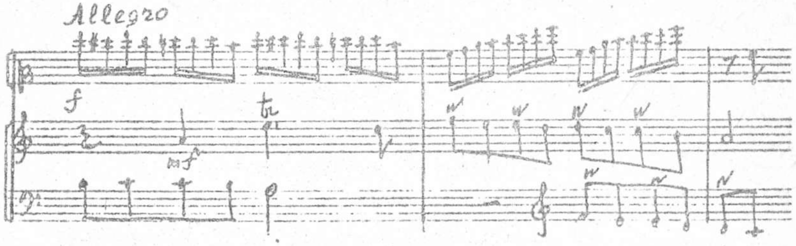

"Консерт"ин икинчи һиссəси өз характеринə көрə биринчи һиссə илə тəзадлыдыр.Əкəр биринчи һиссə нə гəдəр ојнаг,чəлддирсə,онун зиддинə олараг икинчи һиссə бир о гəдəр гəм-гүссə хасијјəтлидир,бунунла бəрабəр,икинчи һиссə биринчи һиссəнин лирик хəттини давам етдирир.Биз буну бу һиссəнин тар партијасындакы кəдəрли,лирик нəғмəли мелодијасында даһа ајдын көрə билирик.Бундан башга,əсəрин оркестр фактурасы вə темпи дə буну сүбут едир.

Икинчи һиссə формасына көрə садə ики һиссəли репризалы формада јазылмышдыр.

Бу һиссə ритмик вə мелодик һалда олмагла киришлə башлајыр, јə"ни,кириш өзүнү ики һалда көстəрир.Белə ки,мусиги ритмик хасијјəтли ики тактлы оркестр кириши едир.Ону да дејəк ки,

бу кичик киришин ағыр бас-остинато ритми бүтүн икинчи һиссə боју мелодик хəтти мүшајəт едир.Кичик киришдəн сонра əсəрин үмуми руһуна ујғун узадылмыш јəнкəрли мелодија сəслəнир ки, бу да үмуми кириш һесаб олунур.

Киришдəн сонра кəдəрли,лирик,һекајəт хасијјəтли сəмими мелодија тарда башлајыр.Тарын солосу "Шүштəр" муғамынын импровизəси əсасында јазылмышдыр.Бу мелодијанын илк периоду тарын сары симлəриндəки ристриндə хүсусилə марагл сəслəнир.Һəмин мелодијанын мүшајəтиндə остинад ритмлə јанашы чағрыш хасијјəтли контрапунктда / / вардыр.Бəстəкар тардакы мелодијанын мүтабигиндə,она чаваб кими чағрышлы контрапункт вермəклə мусиги фикринин тамамланмасына көмəк етмишдир.

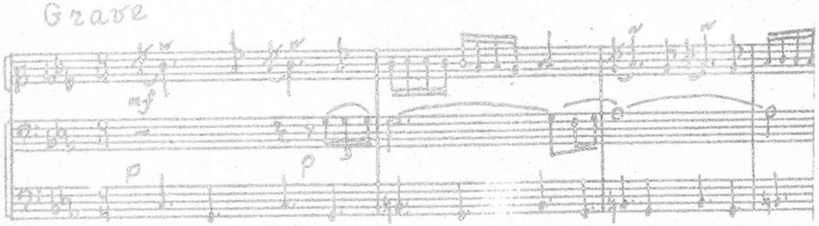

Тарын партијасы илə онун мүшаијəтиндəки контрпункт лад мүнасибəтлəринə вə мелодик интонасијаларына көрə фəрглидир.Тардакы мелодија "Шүштəр",контрапункт исə "Һүмајун" ладында јазылмышдыр.Икинчи һиссəнин инкишафында контрапунктун мелодијасы тарда кечир вə əсас мелодик хəтт кими инкишаф етдирилир. Соло тарын вə мүшајəтин мелодијалары кəт-кедə динамиклəшəрəк кулминасија јарадырлар.

Репризада биринчи бөлмəнин бүтүн мевзусу дејил,јалныз икин-

чи вә үчүнчү чүмләләри тәкрарланыр.

"Консерт"ин икинчи һиссәси киришин тематик материалы илә баша чатыр. Лакин, бурада киришдән фәргли бир чәһәти гејд етмәк истәрдик ки, киришдә тар сәсләнмир, бурада исә, јә"ни, икинчи һиссәнин сонунда, киришин материалы сәсләнәркән онун мүшајәтиндә тар арпечиовари аккордларла ону излəјир вә бу изләмә икинчи һиссәнин сонуна самбаллыг, долғунлуг кәтирир.

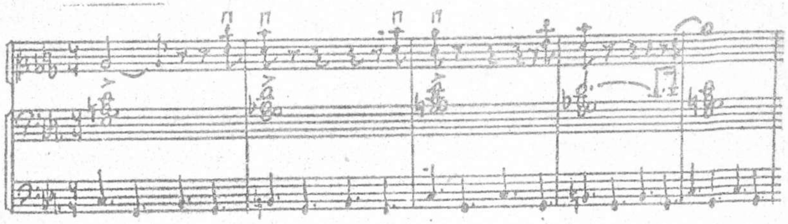

"Консерт"ин үчүнчү һиссәси рондо-соната формасында јазылмышдыр. Бурада рефрен / А / бирбаша оркестрин ифасында башлајыр. Ојнаг, ити, ифадәли вә рәнк хасијјәтли рефрен ики мүхтәлиф тоникалы периодлардан тәшкил едилмишдир. Һәр бири дөрд ханәдән ибарәт олан рефренин биринчи периоду "ља" тоникалы "Бајаты Шираз", икинчи периоду исә "до дијез" тоникалы "Сәкаһ" ладында јазылмышдыр. Бир марагылы чәһәти дә гејд етмәк истәрдик, бурада һәр ики периодун ритмикасына фикир версәк көрәрик ки, бәстәкар Азәрбајҹан зәрб муғамы "Кәсмә шикәстә"нин ритминдән олдуғу кими истифадә етмишдир. Ону да гејд едәк ки, бу ритм / ♩ 𝄾 ♪ 𝄽 ♩ / бүтүн үчүнчү һиссә боју / "С" епизоду истисна олмагла / давам едир.[I]

I. "Кәсмә шикәстә"нин мусигисинә мәхсус олан бу ритмдә чаз мусигисиндә даһа кениш вә мүхтәлиф вариантларда истифадә олунур.

Бәстәкар биринчи периодун мүшајәтиндә ритмик аккордлардан, икинчи периодун мүшајәтиндә исә ритмик аккордларла јанашы она "Секаһ" муғамынын интонасијалары әсасында мелодик контрапункт әлавә етмишдир ки, бу да рефренин мөвзусуну долғунлашдырмыш вә марагылы сәсләнмә әлдә етмишдир. Рефрендәки миллилик, лад синтези кими хүсусијјәтләр мусигинин дәрин образлылығына сәбәб олур, онун ифадәлилијини артырыр. Рефренин оркестрдә ифа олунан мелодијасы сонра тара кечир. Бурада тарын мелодијасына мүшајәт ајдын вә садә шәкилдәдир. Belə садә мүшајәт имкан верир ки, тарын сәси ајдын вә сәлист ешидилсин. Тар өз сәсләнмәсилә оркестрдә јени характер вә тембр јарадыр. Тарда сәсләнән "до дијез" тоникалы икинчи периодун мүшајәт партијасында исә киришдә олдуғу кими "Секаһ"а ујғун мелодик контрапункт сәсләнир. Чағырыш хасијјәтли бу мелодија рефренин һәр бир тәкрарында мүхтәлиф шәкилдә ишләдилир.

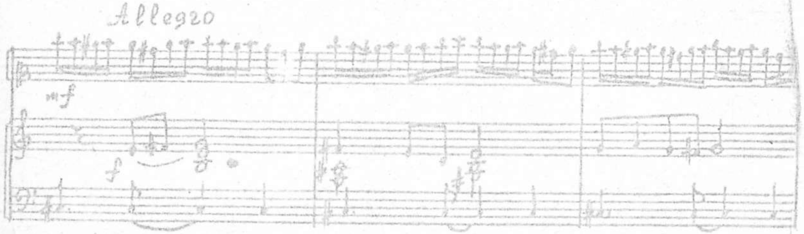

Бәстәкар рондонун "В" епизодунда тарын милли тембр хасијјәтли, парлаг, кәскин сәсләнмәсини нүмајиш етдирмәклә тар партијасында сәрбәст муғам ифасына мәхсус олан үсуллардан / "лал" вә "сүрүшдүрмә" бармагларындан истифадә етмәклә бәрабәр мордент вә трелләри ајдын сәсләндирмәк / истифадә етмиш-

дир.Импровизасијалы руһлу тарын партијасында "Кәсмә шикәстә"нин мелодијасы хүсусилә дујулур.Бурада оркестр илә тарын партијасы өз хасијјәтинә,тембринә,контрастлығына көрә бир-бири илә полифоник сәсләнмә јарадыр.Бүтүн мусиги остинатлы ритмлә-♩ 𝄾 ♪ 𝄽 ♩ - мүшајәт олунур.

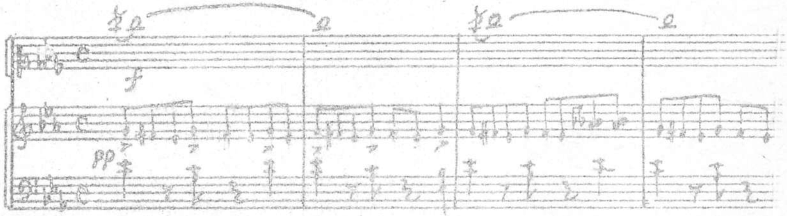

"B" епизодундакы гејд олунан тәзадлы мусиги материалындакы бир чәһәти дә јада салмаг истәрдим.Бәстәкар шикәстәнин вокал партијасында ифа олунан муғама мәхсус узадылмыш сәсли мелодијаны тарда,инструментал аләтләрдә чалынан чидди ритмик мүшајәти исә оркестрдә сәсләндирмишдир. Буна көрә дә бу епизодда тар-оркестр диалогу мараг доғурур.

"B" епизоду кичик бағлајычы мөвзу илә / бағлајычы тоналлығча "си бемол" минордур / баша чатыр,јенидән рефренин /A/ епизоду кәлир.Тарын солосу илә башланан бу епизодда рондонун әсас апарычы гүввәси инкишаф етдирилсә дә,истәр ритмчә,истәрсә дә мелодик чәһәтдән бу бөлмә әсәрин биринчи һиссәсинин експозисија мусиги материалына даһа јахындыр.Хүсусилә,көмәкчи мөвзунун мелодијасы вә ритми бурада чох ајдын һисс олунур Лакин,бунлара бахмајараг ондан сонра кәлән "C" епизоду өзүндән әввәлкинә нисбәтән тәзадлыдыр.Белә ки,әкәр "C" епизодундан әввәл ифа олунан рефренин мусигиси чанлы,мәрд вә һәтта күтләви характер дашыјырдыса,бурада онлара контраст олараг

мусиги лирик,кәдәрли гадын рәгсинә даһа јахындыр,өзү дә соло рәгс чыхышларыны хатырладыр,ону тәчәссүм етдирир.

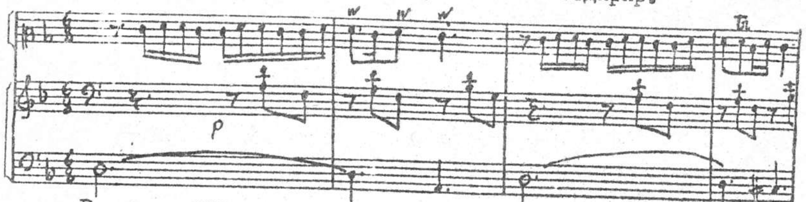

Рондонун "C" епизоду кичик бағлајычы /Allegro-moderato/ васитәсилә "A" епизоду илә,рефренлә бирләшир.Бәстәкар бу кичик бөлмәдә апарычы мелодик хәтти тара тапшырмышдыр.Бу тема тарын солосу илә башлајыр,сонра ритмик хасијјәтли мүшајәт партијасы она гошулур.

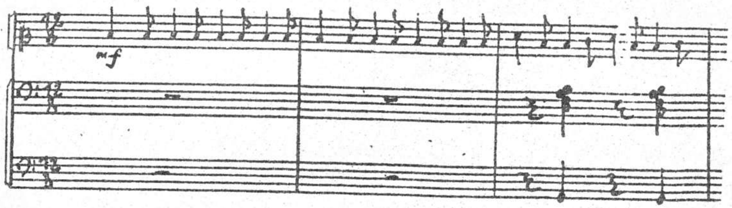

"C" епизодундан сонра рефренин мөвзусу јенидән оркестр ифасы илә башлајыр 26 .Ону да гејд едәк ки,бурада остинад ритм / ♩ 𝄾 ♪ 𝄽 ♩ / илк дөрд ханәдә јохдур.Бу ритми триоллар / ♩ 𝄽 𝄽 ♪♪♪ (3) | ♩ / әвәз едир.Рефренин икинчи дөрд ханәли периодунда / "Секаһ" / исә 27 "B" епизодунун тар партијасынын мелодијасы контрапункт кими истифадә едилмишдир.Әслиндә бу контрапунктун ишләдилмәси һеч дә бир јенилик дејилдир. Чүнки,әввәлки рефренин епизодларында ишләнән контрапунктун мелодијасы "B" епизодунун тар партијасынын мусигиси илә чох

јахын вә мелодик дилинә көрә ејни әһәмијјәт кәсб едир.Һәр икиси дә "Секаһ" ладындадыр.Беләликлә,рефрендә "В" епизодунун мөвзусунун ишләдилмәси рефренә һеч бир хәләл кәтирмир, әксинә,бурада мусигинин никбинлијинә,емоссијаналлыгына көмәк едир.Бу,һәм дә тарын мүшајәтиндә јени полифоник сәсләнмә јарадыр.Остинат ритм исә өз нөвбәсиндә давам етдирилир.Ондан башга,рефренин мүшајәтиндә "консерт"ин биринчи һиссәсинин баш мөвзусуну да кенишләндирилмиш һалда көрә биләрик.

Allegro

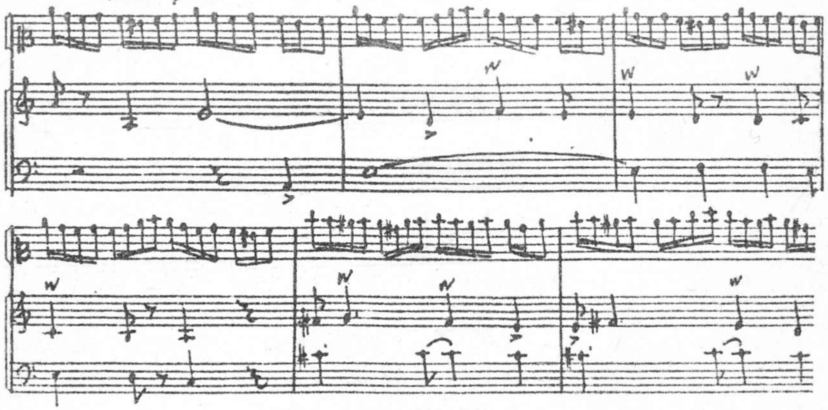

Бәстәкар рефрендән сонра,үчүнчү һиссәнин сонунда кода әлавә етмишдир.Кода гурулушуна көрә мараг доғурур.Белә ки,бәстәкар кодада експозисијанын баш темасы тарын мелодик хәттини тәшкил едир,онун мүшајәтиндә исә көмәкчи мөвзу сәсләндирир.Ону да гејд едәк ки,бурада баш вә көмәкчи мөвзулар "кенишләнди-

рилмишдир",јә"ни,көмәкчи мөвзуда оналтылыглар сәккизликләрлә, сәккизликләр чәрәкләрлә,чәрәкләр јарым тонларла әвәз едилмәклә мелодија бир нөв "ағырлашдырылмышдыр".Әсәрин руһуна мүвафиг олараг едилән бу дәјишиклик рефренлә һәмаһәнк сәсләнир,онун мелодијасынын мүшајәтиндә контрапункт әһәмијјәтини дашыјыр.Бу да фактурада јахшы сәсләнмә јарадыр.

Кода биринчи һиссәнин финалындакы тамамламаја охшар һалда бир гәдәр кениш верилмәклә,тар партијасында техники пассажларла,оркестр мүшајәтиндә кәскин ритмик аккордларла баша чатыр [34] .

Allegro

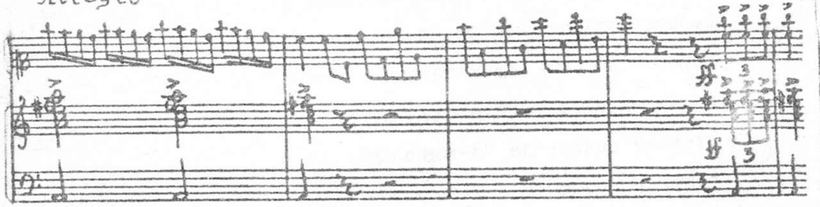

Ики нөмрәли "консерт" илк ифадан сонра кечмиш ССРИ-нин бир чох бөјүк шәһәрләринин консерт салонларында мүвәффәгијјәтләрлә нүмајиш етдирилмишдир.Көркәмли мусиги хадимләри,дөврү мәтбуатда тар үчүн јазылмыш бу "консерт"ин һаггында фәрәһли фикирләр сөјләмиш вә мүсбәт рә"јләр дәрч етдирмишләр. Мәсәлән,Прибалтикалы мусигишүнас Витатуас Вентскус белә демишдир:"Биз халг чалғы аләти тары симфоник оркестрлә "бирликдә" ешитдикдә һејран олдуг.Бәли,һачы Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн ики нөмрәли "консерт"и илк дәфә ифа

олунурду."Консерт" классикдир.Форма е"тибарилә олдугча рәвандыр.Бәстәкар һеч бир халг һаваларыны ситат кәтирмир.Лакин, әсәр өз зәнкин мелодијасы,мөвзуларынын әсил хәлгилији илә бизи валеһ едир.Өз һамоник дили бахымындан елә дә мүрәккәб олмајан бу "консерт" өз гејр-адилији илә бизи өзүнә чәлб едир вә бизим фикримизчә соло аләтинин вә оркестрин "екзотик" сәсләнмәсинә көрә фәргләнир.Бәстәкар тары,симфоник оркестри, онун ајры-ајры групларыны усталыгла әлагәләндирир.Нәтичәдә, тар олдугча габарыгдыр вә кур сәсләнир.Консертин тар партијасыны ифа едән Азәрбајчан халг артисти һачы Мәммәдовун тарынын сәси бизи һејран етди".[I]

1972-чи илдә "Бакы" гәзетиндә фәлсәфә елмләри намизәди, кечмиш Үмумиттифаг радио верилишләри комитәсинин ССРИ халгларынын мусиги редаксијасынын баш редактор мүавини Борис Рахкинин мәгаләсиндә охујуруг: "Москвада Иттифаглар евинин Сүтунлу салонунда "Вәтәнимизин маһнылары" девизи илә бөјүк достлуг консерти кечирилирди....Азәрбајчаны республиканын әмәкдар артисти Әһсән Дадашов тәмсил едирди.Гардаш республикадан кәлән артистләри М.И.Глинка адына Дөвләт мукафаты лауреаты,РСФС халг артисти Владимир Федосејевин идарәсилә Үмумиттифаг радио вә телевизијасынын рус халг чалгы аләтләри оркестри мүшајәт едирди.

Әһсән Дадашов һачы Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн ики нөмрәли "консерт"ини чалырды.Москвалылар илк дәфә дејилди ки,өз консерт афишаларында Әһсән Дадашовун вә һ.Ханмәммәдовун адларына раст кәлирдиләр.Исте"дадлы тарзәни пајтахтын консерт салонларында дәфәләрлә алгышламышлар.һ.Ханмәм-

----

I.Витаутас В. Яркие Впечатление. В газ.:Бакинский рабочий, 8 октября 1967 г.

мәдовун дәниз нефтчиләринин күндәлик әмәјиндән бәһс едилән "Бир дәнгә" мусигили комедијасы исә Кремл Театрынан сәһнәсинмүвәффәгијјәтлә кестәрилмишдир.

Бәли,Москва динләјичиләри илә јени керүш ....һ.Ханмәммәдовун популјар әсәрләриндән олан тар илә симфоник оркестр үчүн ики нөмрәли "консерт"и рус халг чалгы аләтләри оркестри үчүн кечүрүлмүшдүр.

Сәһнәдә гәдим Азәрбајчан аләти тар балалајка,гусли,бајан вә башга рус халг чалгы аләтләринин еһатәсиндедир.Дирижор чубугунун јелләнмәсилә салона Азәрбајчан бәстәкарларынын өзүнәмәхсус миллилији,колорити илә сечилән мусиги јајылды.

Сүтунлу залда олан динләјичиләр бизим мусиги тәчрүбәмиздән илк дәфә өзүнү кестәрән милли Азәрбајчан вә рус аләтләринин оржинал вә сых јарадычы иттифагына һејран галдылар.

Ону да гејд едәк ки,ики нөмрәли "консер" В.Федосејевин идарәсилә Үмумиттифаг радиосунда лентә јазылмыш,онун мәркәзи телевизија илә видио јазысы да вар.Дирижор В.Федосејев бу консерт һаггында белә демишдир: "Бизим мусигичиләримиз чохдан бәри белә јүксәк јарадычылыг марагы илә ифа етмәмишди. Арзумуз Азәрбајчан бәстәкарларынын јени әсәрләри илә танышлыгымызы давам етдирмәкдир."[I]

һ.Ханмәммәдовун 1973-чү илдә јаздыгы тар илә симфоник оркестр үчүн үч нөмрәли "консерт"и,виртуоз үслубу вә фактура бахымындан,әввәлки "консерт"ләрдән бир гәдәр фәргләнсәдә,онларын давамыдыр.[2]

I.Рахкин Б. Песни родины моей.-В газ.:Баку,8 октября 1967 г.
2.Әсәрин илк соло тар партијасынын ифачысы Әһсән Дадашов олмушдур.

"Консерт"ин сәсләнмәсинин артыг дәрәчәдә фүсункарлығы,сәмимилији вә инчәлији әсәрин бүтөвлүкдә әсас руһуну тәшкил едир. Бурада халг инструментал ифачылығы үчүн сәчијјәви олан импровизә үсуллары соло тарын партијасында өзүнү парлаг шәкилдә көстәрир.

Соната формасында јазылмыш биринчи һиссәнин / *Allegro-moderato*/ баш /ља минор / вә көмәкчи / до мажор / мөвзулары бир-бириндән чох фәргләнир.Чәлд ритмли "кириш"дән сонра "ља" мајели "Шур" ладында јазылмыш баш мөвзу соло тарын партијасында шәрһ олунур.

Allegro-moderato

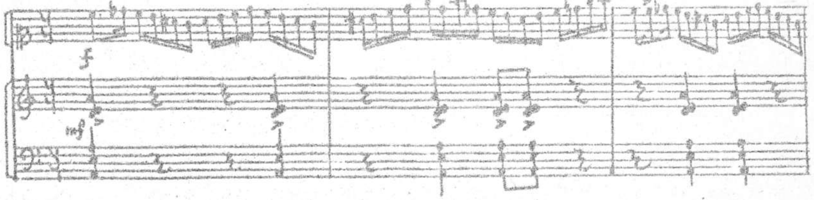

Әсәрин көмәкчи мөвзусуна кәлинчә,бурада бәстәкар аһәнкдар, шән хасијјәтли мусиги јаратмышдыр.О,баш мөвзунун мелодијасындан, "Раст" вә "Секаһ" муғамларынын чаларларындан јарадычылыгла истифадә етмишдир.Бурада бәстәкар һәр ики муғамын интонасија чаларларындан истифадә едәркән тара мәхсус ән"әнәви ифачылыг манераларындан-"лал бармаг" вә "сүрүшдүрмә бармаг","дартма сим" кими үсуллардан да кениш бәһрәләнмишдир [9] .

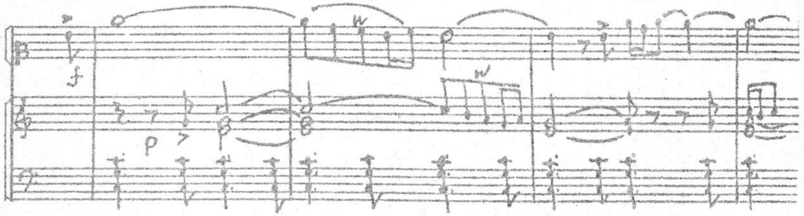

Експозисијанын ишләнмә бөлмәсинин биринчи епизодунда тарын партијасы әсас мөвзунун үзәриндә гурулмушдур.Чәлд вә чошғун хасијјәтли бу епизод [I8] "Шүштәр" ладына әсасланараг ејни адлы муғамын мелодик елементләринә сөјкәнир.Ишләнмәнин икинчи епизоду [2I] тарда күчлү тремола илә башлајыр.Солистин вә мүшајәтин /оркестр/ канонвари нөвбә илә верилмиш фразаларында,хүсусилә [24] вә [3I] арасында,кетдикчә драматик көркинлик јараныр.Бурада оркестр мүшајәтинә нисбәтән, солист-тарзәнин өһдәсинә техники јүк даһа чох дүшүр.

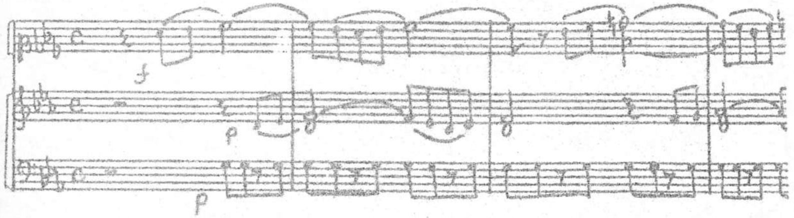

Ишләнмә бөлмәси билаваситә гыса каденсијаја [3I] кечир. Азәрбајчан мусиги фолклору интонасијаларынын әсасында гурулан каденсија ејни заманда ифа манера вә үслублары илә бәзәдилмишдир.

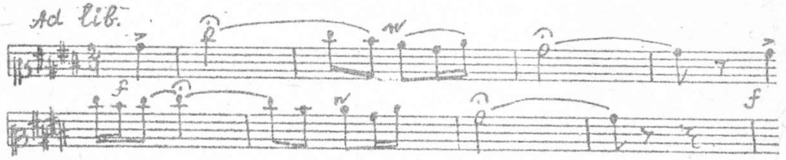

Оркестрин вә солистин партијасында тәкрарланан реприза јенә дә экспозисијада олдуғу кими шух вә никбин хасијјәтдәдир. Тар вә оркестр диалогу хүсусилә габарыгдыр. Әввәлки "консерт"ләрдә олдуғу кими бу һиссәдә дә динамик тәрзли кода илә тамамланыр.

Икинчи һиссә / Адажио / садә үч һиссәли формададыр. Бурада солистин партијасы вә оркестр мүшајәти олдугча һәзин, үрәјә јатымлы, лирик вә драматик планда јазылмышдыр. Үмумијјәтлә, һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләринин икинчи һиссәләри бәдии хасијјәтләринә вә јазы үслуб вә формаларына көрә бир-биринә чох јахындыр. Бу һиссәләрин мусигиси вә онун јаддагалан ифадәлилији чәһәтдән хүсуси тә"сир бағышлајыр. Тәһлил етдијимиз "консерт"дә исә соло тарын партијасы олдугча парлаг вә долғундур. Бурада инсанын дахили аләми көврәк һиссләрлә тәрәннүм едилир.

Икинчи һиссә кичик оркестр кириши илә башлајыр, сонра исә тар мөвзуну өз үзәринә көтүрүр. "Бајаты Шираз" муғамынын интонасија чаларларыны өзүндә чәмләшдирән бу һиссәнин тар партијасы о гәдәр көврәк, зәриф хасијјәтлидир ки, ифачы ону дахили дујумла тәфсир етмәсә, о мусигинин, бәстәкар фикринин гајәсини ача билмәз. Она көрә дә бу мелодијанын ифасында јүксәк усталыг тәләб олунур.

Бәстәкар бу һиссәнин тар партијасындакы мелодијанын ифасында "вибрасија", "сүрүшдүрмә бармаг" кими ифа пријомлары илә бирликдә трел, мордент бәзәк ишарәләриндән дә кениш истифадә етмишдир.

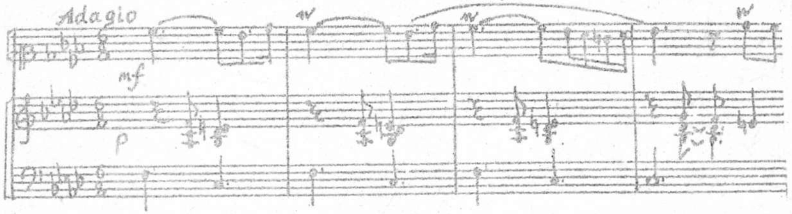

Икинчи һиссәнин орта бөлмәси / [6] сыфрадан, [9] -а гәдәр/ кулминасија, инкишаф вәзифәсини дашыјыр. Бәстәкар бурада тар вә оркестр мүбаризәсинин динамикасыны јарадыр, бунун үчүн тарда интервал аккордлардан истифадә етмишдир. Бу фикри һәјата кечиртмәк үчүн о, "ља бемол" мажор тоналлығындан бәһрәләнмишдир ки, бу тоналлыг тар үчүн мүнсибдир.

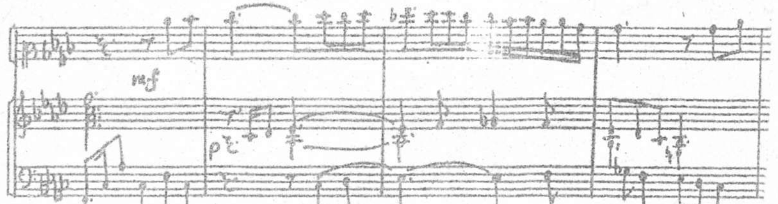

Нәһајәт, икинчи һиссәнин репризасы биринчи бөлмәнин гысалдылмыш һалда тәкрарындан ибарәтдир.

"Консерт"ин үчүнчү һиссәси / Аллегро / рондо формасындадыр, шән әһвал-руһијјә ашылајыр.

Рондонун кичик мүгәддәмәсиндән сонра тарын солосунда башланан рефрен ашыг јарадычылығынын һәм мелодик, һәм дә метро-ритмик хасијјәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Бу хүсусилә рефренин биринчи чүмләсиндә даһа габарыгдыр. "Шур" муғамынын мелодик интонасијалары рефренин мусигисиндә өзүнү даһа чох көстәрир. Рефрен "лја" минор тоналлығында олмагла, "Шур" ладында јазылмышдыр.

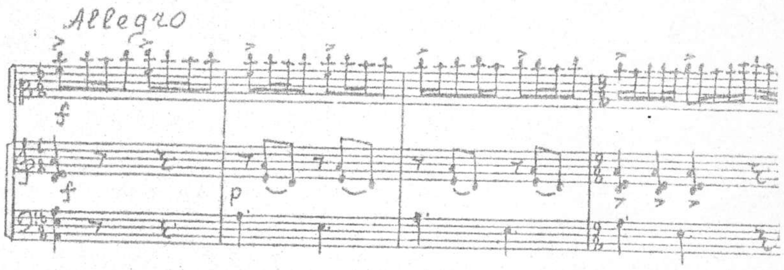

Рефрен бир даһа [5] сыфрадан сонра оркестр фактурасында кечир вә мөвзу ити һәрәкәтләрлә рондонун "В" епизодуна кәлиб чыхыр. Ону да дејәк ки, "В" епизоду Азәрбајчан халг маһнысы "Сона ханым"ын мусигиси әсасында гурулмушдур.

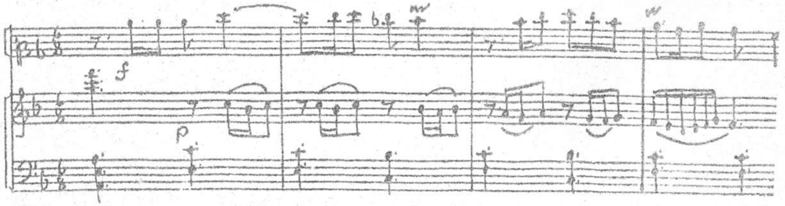

"В" епизодундан сонра рефренин бир аз дејишилмиш мөвзусу илә растлашырыг. Бурада "Сеҝаһ" муғамынын интонасијаларындан

истифадә олундуғуна көрә һәмин муғама хас олан хырдалыглар, "лал бармаг"лар, ашағы вә јухары истигамәтли "сүрүшдүрмә" үсулу өзүнү даһа габарыг көстәрир.

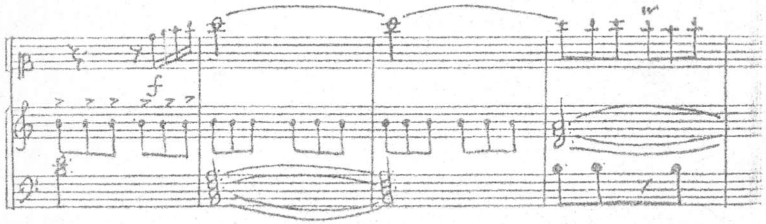

Рефрендән сонра кәлән "С" епизоду "сол" минор тоналлығындадыр. "Бајаты Шираз" ладында јазылмышдыр. Мелодијасы һәјәчанлы вә инадлыдыр. Бурада солист илә бәрабәр оркестрдә контрапункт елементләри вардыр. "С" епизодунун "Адажио" һиссәсиндә исә тарын мелодијасы долғун вә ифадәлидир. Бу мусиги парчасы санки, ики нөмрәли "консерт"ин експозисијасынын көмәкчи мөвзусунун тематик материалыны хатырладыр.

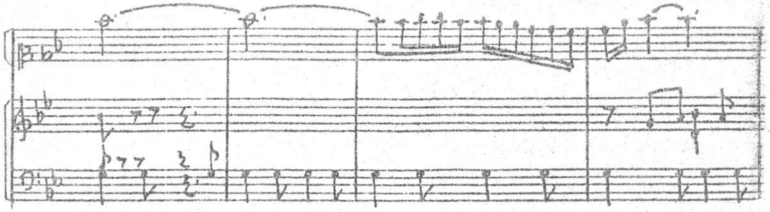

Үчүнчү "консерт"ин финалы "рефречин" метро-ритмик хасијјәти әсасында кода илә тамамланыр.

1983-чү илдә Һ.Ханмәммәдов тар илә симфоник оркестр үчүн дөрд нөмрәли "консерт"ини битириб мусиги ичтимаиjjәтинин сәранчамына вермишдир. Бәстәкар бу әсәри мүәллими, заманәмизин көркәмли бәстәкары Гара Гарајевин хатирәсинә һәср етмишдир. Ону да дејәк ки, бу "консерт"ин илк ифачысы көзәл тарзән Рамиз Гулијевдир.

Зәнкин мелодијалар бу "консерт"ин бүтөвликдә формасына биткинлик, мәнтигли мәзмун ашылајыр. "Консерт"дә парлаг сәчиjjәли биринчи һиссә / Аллегро /, көзәл, поетик руһлу икинчи һиссә / Анданте / вә шән, ојнаг рондо / Аллегро /- үчүнчү һиссә өз тематик материалынын тәзәлији, мусигисинин темпераментлији илә фәргләнир. Дедикләримизә биз ајры-ајры үнсүрләрин нечә дә бир-бирилә үзви сурәтдә һәмаһәнк бағлылығыны, әсәрин идеја инкишафынын ардычыллығыны да әлавә едә биләрик.

Беләликлә, јухарыда сөјләнәнләрә јекун вурараг гејд етмәк истәјирик ки, Һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләри форма вә мәзмун е"тибарилә бир-бирини бир нөв давам етдирир. Бу "консерт"ләрин тар партијаларындакы мусиги материалында истифадә олунан фолклор жанрларынын интонасија вә ритмләри, шифаһи ән"әнәјә әсасланан професионал мусигимиз сајылан муғам вә тәсниф көкләринин ифадә чаларлары онун оркестр мусигисини рәвнәгләндирмиш вә симфоник мәзмунла милли фолклор хүсусиjjәтләрини усталыгла әлагәләндирилмәсинә көмәк етмишдир.

Мүәллиф тар чалғысында ахтарышлар апарараг бу аләти милли ифачылыг үсулларындан истифадә илә "консерт"ләрә хүсуси бир әлванлыг вермишдир.

Мәһз бунун нәтичәсидир ки, Һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләринин дөрдү дә мәшһур тарзәнләрин репертуарында өзүнә лајигли јер

тутмушдур.

Һазырда республикамызын орта ихтисас мусиги мәктәбләриндә вә еләчә дә Ү.Һачыбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Консерваторијасында тар ихтисасы үзрә тәһсил алан елә тәләбә тапылмаз ки, Һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләрини ифа етмәсин.

Һ.Ханмәммәдовун "консерт"ләри ејни заманда М.Әшрәфи адына Дашкәнд, Курмангази адына Алма-Ата консерваторијаларынын халг чалғы аләтләри факултәләриндә тәдрис олунан ихтисаслар үзрә аләтләр үчүн көчүрүлмүш вә дәрс програмларына дахил едилмишдир.

Н Ә Т И Ч Ә Л Ә Р

Тар һәлә X әсрдә Азәрбајчан халг чалғы аләтләри ансамбларында иштирак етмиш вә дөврүнүн көркәмли шаирләринин әсәрләриндә тәрәннүм олунмушдур.

XIX әсрин икинчи јарысындан тар дикәр тәркибли Азәрбајчан милли мусиги аләтләри ансамблларындан ајрылыб вә нәтичәдә мусиги мәдәниjjәтимизин инкишафында әвәзсиз хидмәти олан тар, каманча вә ханәндә /дәф/ тәркибли мәшһур сазәндә үчлүјү јаранмышдыр.

Тар сазәндә үчлүјүндә апарычы аләт олмагла ону идарә едир. Белә ки, бүтүн ифа олунан мусигијә рәһбәрлик етмәклә охунан муғамларын вә бу жанрын дикәр нүмунәләринин, халг маһны вә рәгсләрин, һәмчинин, бәстәкар әсәрләринин мүшаијәтиндә даһа һәссас, чевик вә истигамәтверичи кејфиjjәтә маликдир.

Тарын сазәндә үчлүјүндә ифасы тәкчә мелодија илә мәһдудлашмыр.О,јери кәлдикчә һармоник аккордлардан вә полифоник елементләрдән дә бәһрәләнир.

Тар сазәндә үчлүјүндә тәфсир етдији муғамлардан әлавә онун дикәр жанр нүмунәләри олан зәрби-муғам,дәрамәд,рәнк, тәсниф,дирингә кими өрнәкләрин вә халг маһны вә рәгсләрин ифасындакы апарычы ролуна көрә дә сечилир.

Араşдырмалар көстәрир ки,танынмыш мусигишүнаслар вә әдибләр сазәндә үчлүјүнүн ролуну вә бәдии әһәмијјәтини биринчи дәрәчәли Авропа мусиги аләтләри ансамбллары илә мүгајисә едир вә онун професионаллығыны ачыглајырлар.

Тәркиби үчдән даһа артыг олан халг чалғы аләтләри ансамблларында исә тар кичик груп шәклиндә / јәни,үч, вә бә"зән дөрд нәфәр / истифадә олунмағына бахмајараг орада олан халг мусиги нүмунәләриндән башга,бәстәкарлар тәрәфиндән јазылмыш маһны,рәгс,суита формалы әсәрләрин ифасында да габарыг мөвге тутур.

Халг чалғы аләтләри ансамблларынын кечдији тарихи јол көстәрир ки,тарын бу ансамблларын тәркибиндә истифадә олунмасы Азәрбајҹан халг инструментал ифачылыг сәнәтинин инкишафына тә"сир етмиш вә көзәл тарзәнләрин јетишмәсинә көмәк етмишдир.Мәсәлән,мәшһур тарзәнләрдән Гурбан Пиримов,Ширин Ахундов, Әһмәд Бакыханов,Һаҹы Мәммәдов,Әһсән Дадашов,Әлиаға Гулијев, Һәбиб Бајрамов,Баба Салаһов вә бу кими көркәмли сәнәткарларын пүхтәләшиб формалашмасында Азәрбајҹан халг чалғы аләтләри ансамблларынын бөјүк ролу олмушдур.

Тар нотлу Азәрбајҹан халг чалғы аләтләри оркестрләриндә дә һәм мүшајәтчи,һәм дә соло аләт кими истифадә олунур.Халг

чалғы аләтләри оркестрләриндә әсас груп кими фәалијјәт көстәрән тарлар коллективин тәркибиндә Азәрбајҹан мусигисинин ифа тәблиғиндә һәртәрәфли актив иштирак едир.Мүрәккәб формалы фортепиано,скрипка,кларнет,ганун вә тар илә халг чалғы аләтләри оркестри үчүн јазылмыш консертләрин,поема,сона та,сонатина кими әсәрләрин ифасында тарлар групу хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Тарын симфоник оркестрлә сәсләндирилмәси Азәрбајҹан милли мусиги мәдәнијјәтинин узун әсрләрдән бәри кечдији инкишаф мәрһәләләри нәтиҹәсиндә мејдана кәлмишдир.

Илк муғам операсы олан "Лејли вә Мәҹнун" да тар илк дәфә симфоник оркестрин тәркибиндә һәм муғам охуманы мүшајәт етмиш,һәм дә груп шәклиндә симфоник оркестрин аләтләр групу илә ејни һүгугда операнын партитурасында өзүнә јер тутмушдур.Бу операда тар әсәрин бүтүн драматуркијасы боју образларын дахили аләминин ачылмасында хүсуси фәаллыг көстәрир вә јахындан иштирак едир.

Ифа олунан симфоник оркестр нөмрәләриндә тар мелодија илә јанашы мүхтәлиф сәпкили аккордлардан,полифоник үнсүрләрдән кениш истифадә едир.

Әсасы " Лејли вә Мәҹнун " муғам операсында гојулан тарын симфоник оркестрлә сәсләндирилмәси сонралар Азәрбајҹан бәстәкарларынын демәк олар ки,бүтүн сәһнә әсәрләриндә ән"әнәви һал кими давам етдирилмиш вә етдирилмәкдәдир.

Ү.Һаҹыбәјовун тары симфоник оркестрлә илк дәфә сәсләндирмәси Шәрг аләминдә бир јенилик иди.Бунун дүнја мусиги тарихиндә әсас ролу о иди ки,илк дәфә мизрабла чалынан халг

мусиги алэтини симфоник оркестрлэ сэслэндирмиш вэ симфоник оркестрдэ јени оркестр сэслэнмэси јаратмышдыр.

Эввэллэр сэhнэ эсэрлэринин симфоник оркестр ифаларында тэчрубэдэн чыхмыш тар эллинчи иллэрдэ Азэрбајҹан бэстэкарларынын нэзэр диггэтини өзүнэ даhа чох чэлб етмиш вэ 1952-чи илдэ бу алэт илэ симфоник оркестр үчүн илк "концерт" эсэри мејдана кэлмишдир.Тар илэ оркестр үчүн илк соло эсэр олан h.Ханмэммэдовун бир нөмрэли "концерт" эсэри Јахын вэ Орта Шэрг алэминдэ илк профессионал сэвијјэдэ јазылмыш, халг алэтинин бэдии вэ техники имканларыны нүмајиш етдирэн бир эсэр олмагла уғурлу hадисэ иди.Мэhз бу сэбэбдэн дэ илк "концерт"ин уғурлу гэдэми сонралар Азэрбајҹан бэстэкарларынын тар илэ симфоник оркестр үчүн "концерт"лэринин сајынын ијирмијэ гэдэр артмасына сэбэб олмушдур.

Азэрбајҹан бэстэкарларынын тар илэ симфоник оркестр үчүн "концерт"лэринин hамысында классик "концерт" жанрынын эн"енэлэри вэ формасы өз эксини тапмышдыр.Классик "концерт" жанрынын эн"енэлэринэ садиг галан Азэрбајҹан бэстэкарлары тар илэ симфоник оркестр үчүн "концерт"лэриндэ тарын бэдии вэ техники имканларындан,тембр хүсусијјэтлэриндэн,мухтэлиф ифадэ чаларларындан истифадэ етмэлэри өзүнү даhа јахшы кестэрэ билмишдир.Белэ ки,тар "концерт" эсэрлэриндэ өзүнү мүкэммэл бир алэт кими кестэрмеклэ оркестрдэ јени колорит,тэзэ сэслэнмэ јарадыр вэ бу да чох марагла гаршыланыр.

Бэстэкарларымызын тар илэ симфоник оркестр үчүн "концерт" эсэрлэри Азэрбајҹан мусиги мэдэнијјэтиндэ,кэнҹ тарзэнлэримизин репертуарында өзүнэ лајигли јер тутур.Онларын ифасы

нэјинки өлкэмиздэ,hэтта,Орта Асија республикаларындан,Москвадан вэ дикэр шэhэрлэрдэн ешидилир.

Азэрбајҹан бэстэкарларынын тар илэ симфоник оркестр үчүн јаздыглары "концерт"лэри республикамызын орта ихтисас мусиги мэктэблэриндэки вэ hэмчинин Консерваторијадакы тар синифлэринин репертуарында вэ дэрс програмларында кениш јер тутур.Бу эсэрлэр hэм дэ Дашкенд вэ Алма-Ата консерваторијаларынын бир чох халг чалғы алэтлэри синифлэри үзрэ тэдрис олунан дэрс програмларына дахил едилмишдир.Бундан элава,тар илэ симфоник оркестр үчүн јазылмыш "концерт"лэрдэн Түркијэ вэ Иран мусигичилэри дэ истифадэ едирлэр.

МҮНДӘРИЧӘТ

I.БИРИНЧИ ФӘСИЛ : Тар Азәрбајчан халг чалғы аләтләри ансамбл вә оркестрләриндә. сәһ.2

2.ИКИНЧИ ФӘСИЛ : Тарын симфоник оркестрлә соло ифасынын бә"зи хүсусијјәтләри: сәһ.36

I.Тар " Лејли вә Мәчнун" операсында. сәһ.39

2.Һ.Ханмәммәдовун тар илә симфоник оркестр үчүн "консертләр"инә бир нәзәр. сәһ.57

Зак.394 Тир.200 Печ. л.4.0 Тип. АГИА
Баку-ГСП. пр. Азадлыг, 20

600 ман.